

USAID
ВІД АМЕРИКАНСЬКОГО НАРОДУ

Школа
Політичної Аналітики
НаУКМА

School
for Policy Analysis
NaUKMA

■ **АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ**
Політики реінтеграції
тимчасово окупованих
територій: моделі,
сценарії, дискусії, досвід

Автори звіту:

- Анна Осипчук* – кандидатка соціологічних наук, доцентка, наукова директорка Школи політичної аналітики НаУКМА
- Антон Суслов* – аналітик Школи політичної аналітики НаУКМА
- Станіслав Шулімов* – аналітик Школи політичної аналітики НаУКМА
- Максим Яковлєв* – кандидат політичних наук, доцент, директор Школи політичної аналітики НаУКМА

Цей звіт було підготовлено Школою політичної аналітики завдяки щирій підтримці американського народу, наданій через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID).

Зміст цього звіту є винятковою відповідальністю ГО «Школа політичної аналітики» та не обов'язково відображає погляди USAID або уряду США. Забороняється відтворення та використання будь-якої частини цієї продукції у будь-якому форматі, включаючи графічний, електронний, копіювання чи використання в будь-який інший спосіб без відповідного посилання на оригінальне джерело.

Звіт «Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій: моделі, сценарії, дискусії, досвід» видано в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні. Думки та позиції, викладені у цій публікації, є позицією авторів та не обов'язково відображають позицію Посольства Швеції в Україні, Міжнародного фонду «Відродження» та Ініціативи відкритого суспільства.

ЗМІСТ

Резюме	4
Внутрішньополітичний та міжнародний контекст	6
Реінтеграція: відшкодування економічних втрат	12
Перехідне правосуддя та інституційні зміни	14
Інформаційні та культурні аспекти політики реінтеграції	21
Політика на підтримку внутрішньо переміщених осіб	23
Політика після деокупації	27
Висновки	29
Література	31

Резюме

У цьому звіті команда авторів аналізує, які є прогалини в контексті політик реінтеграції, яких саме політик не вистачає або які політики так і не були втілені попри попередні рекомендації; виокремлюється поле, яке потребує подальшого дослідження і вивчення, зокрема в контексті з'ясування експертної і громадської думки щодо конкретних аспектів і заходів реінтеграційних політик, окремих варіантів рішень.

З 2014 року українські органи влади проробили значну роботу за напрямом реінтеграції. З одного боку, було закладено її інституційні основи: розроблена суттєва нормативно-правова база (від стратегічних документів до порядків і положень) та налагоджена робота ключових відповідальних органів (від профільного міністерства до спеціального підрозділу в Офісі Генерального прокурора). З іншого, вдалося досягти результатів у підтримці внутрішньо переміщених осіб: їм надано можливість голосувати на місцевих виборах, створені програми з купівлі житла, запроваджено пільгові умови вступу до закладів вищої освіти тощо. Не менш важливою складовою діяльності держави є обговорення чутливих питань реінтеграції (особливо в частині перехідного правосуддя) з експертним середовищем та громадянським суспільством. Разом з тим, політика реінтеграції є комплексною, а тому потребує врегулювання великої кількості питань і, відповідно, подальших кроків та рішень, серед яких:

- **акцент на «боротьбі за людей» як засадничому принципі і ядрі політики реінтеграції тимчасово окупованих територій.** Це включає як перехідне правосуддя, так і заходи на підтримку внутрішньо переміщених осіб та молоді з тимчасово окупованих територій, питання відшкодування втраченого майна та збитків. Громадяни України, які живуть зараз на ТОТ, мають відчувати, що про них не забули, що держава наскільки це є можливо піклується про них і захищає їхні права, що вони важливі для України.
- **дотримання принципів доказовості політики.** Тобто розробка всіх законопроектів і політик має відбуватись за участі профільних організацій та експертів, на основі актуальних даних опитувань та досліджень і з урахуванням міжнародного досвіду, зокрема негативного.
- **критичний аналіз міжнародного досвіду.** Міжнародний досвід важливо розуміти не як готові рішення і зразкові сценарії, що можуть бути запозичені, а як набір певних інструментів та заходів, які мають бути критично проаналізовані та застосовані з урахуванням особливостей нашого контексту. Потрібно зосереджувати увагу не тільки на кращих практиках, але й аналізувати невдачі.
- **врахування як довгострокових цілей та державних / національних інтересів, так і громадської думки** при розробці політик. Потрібно не загравати з населенням, підживлюючи популістичні настрої, а вибудовувати ефективну комунікаційну політику, особливо щодо таких чутливих питань перехідного правосуддя як амністія, люстрація та загалом відповідальність за свої дії тощо.
- **ухвалення стратегічних документів щодо реінтеграції.** Насамперед, це Стратегії щодо реінтеграції та інформаційної політики щодо тимчасово окупованих територій на періоди до 2025 року та Плани заходів на їх реалізацію, Стратегія інформаційної безпеки, Стратегія зовнішньої політики, нормативна база для врегулювання питань щодо

власності на тимчасово окупованих територіях. Важливою є й ратифікація Римського статуту.

- **підвищення рівня координації між різними державними органами**, які здійснюють підготовку програмних документів щодо політик реінтеграції. Це включає й активізацію та координацію зусиль усіх державних інституцій щодо усунення суперечностей в наявних нормативно-процесуальних актах.
- **співпраця з громадянським суспільством**. Потрібне ширше залучення громадянського суспільства до робочих груп та експертних обговорень розробки політик і законів, пов'язаних з реінтеграцією. Водночас саме громадські та правозахисні організації систематично формують порядок денний щодо розробки політик реінтеграції, актуалізуючи ті чи інші питання захисту прав і свобод, та є джерелом постійної конструктивної критики для влади.
- **посилення та завершення вже розпочатих інституційних реформ**. Насамперед, це реформи децентралізації, правоохоронних і судових органів, посилення обороноздатності. Успішні та наочні інституційні реформи є додатковим аргументом для України в процесі реінтеграції та «боротьби за людей» з тимчасово окупованих територій.

Внутрішньополітичний та міжнародний контекст

Від початку окупації Криму та збройної агресії Росії проти України на Донбасі минуло вже сім років. За цей час, на фоні постійної зміни періодів затишшя й ескалацій на Сході та переговорного процесу на міжнародному рівні, не стихає дискусія про те, якою має бути реінтеграційна політика України щодо тимчасово окупованих територій (ТОТ) Криму та Донбасу та як забезпечити встановлення миру в довгостроковій перспективі, зокрема й після відновлення контролю над цими територіями. Отже, метою цього звіту є аналіз сценаріїв, конкретних заходів та політик реінтеграції ТОТ, які вже обговорювались та були предметом інших аналітичних документів та / або досліджень, зокрема заснованих на інтерпретації результатів репрезентативних опитувань і фокус-груп з представниками цільових аудиторій і населення України, інтерв'ю з експертами і представниками стейкхолдерів. Фактично, представлено результати вторинного і порівняльного аналізу попередніх досліджень стосовно можливих моделей реінтеграції. Отже, у звіті дається відповідь на питання, які є прогалини в контексті політик реінтеграції, яких саме політик не вистачає або які політики так і не були втілені попри попередні рекомендації; виокремлюється поле, яке потребує подальшого дослідження і вивчення, зокрема в контексті з'ясування експертної і громадської думки щодо конкретних аспектів і заходів реінтеграційних політик, окремих варіантів рішень.

Відразу слід зауважити, що коли ми говоримо про моделі реінтеграції, то виходимо за рамки «сценарного підходу», де під «сценарієм» вирішення конфлікту / примирення розглядається конкретний окремий кейс – напр., «боснійський» або «придністровський» сценарій. Частково це пов'язано з тим, що така риторика часто призводить до сприйняття подібних кейсів-сценаріїв цілісно і некритично та до ігнорування контексту, що ускладнює практичне використання окремих заходів чи інструментів конфліктного врегулювання і примирення, які можуть бути дієвими для України. Тим не менш, найчастіше в контексті врегулювання конфлікту та примирення на Донбасі розглядаються такі кейси як Придністровський, Південної Осетії та Абхазії, Нагорного Карабаху, досвід Балканських країн, насамперед – Хорватії, та досвід ІРА і Північної Ірландії (*Переосмислення деокупаційної політики України в рамках гібридної війни Росії проти України, 2020, с. 103-124*).

Іншим прикладом «сценарного підходу» є розробка й обговорення цілісних планів врегулювання і примирення українськими політиками, міжнародними організаціями або іншими зацікавленими особами. Водночас такі плани можуть як лягати в основу міжнародних угод, так і залишатися деклараціями про наміри чи позиції. Прикладом таких планів, частина яких і досі обговорюється є «План Мореля», «План Сайдіка», «План Пінчука», «Стратегія холодної деокупації», «Механізм малих кроків» тощо. Так, системний порівняльний огляд основних з них міститься у спільному матеріалі кількох аналітичних центрів «Переосмислення деокупаційної політики України в рамках гібридної війни Росії проти України» і заслуговує на увагу (2020, С. 75-102). Іншим прикладом аналізу різних сценаріїв врегулювання є аналітичний матеріал АЦ Нова Європа «Сценарії врегулювання конфлікту на Донбасі» (2020, с. 16-46). Одним з останніх прикладів є не-

щодавно оприлюднений план «Кластери для імплементації Мінських угод», автентичність якого була підтверджена Керівником Офіса Президента Андрієм Єрмаком і який широко обговорювався у березні-квітні 2021 (див., напр.: Золкіна, 2021).

Отже, ми говоримо про моделі реінтеграції як різні послідовні варіанти вибору інструментів і заходів, спрямованих на врегулювання конфлікту і примирення, виходячи з тих короткострокових і довгострокових задач, які ставляться щодо окремих цільових груп і бенефіціарів, постраждалих чи / або втягнутих до війни й окупації (напр., внутрішньо переміщені особи або мешканці тимчасово окупованих територій чи прифронтових районів) та щодо українського суспільства і держави загалом. Водночас вибір таких окремих інструментів і заходів має враховувати попередній досвід їх використання, зокрема міжнародний, та ретельний аналіз і моделювання різних потенційно можливих варіантів врегулювання конфлікту і реінтеграції.

Не можна забувати і про те, що, говорячи про політику реінтеграції тимчасово окупованих територій, ми маємо розуміти, що предмет такої політики є подвійним: з одного боку, політика реінтеграції має бути політикою «боротьби за людей», а з іншого — «боротьби за територію». Водночас політики в контексті обох цих типів боротьби мають не тільки не суперечити одна одній, але й доповнювати та посилювати одна одну. Експерти також наголошують, що і в контексті «боротьби за людей», і щодо «боротьби за територію» винятково важливим є використання м'якої сили (Українська призма, 2020, с. 7).

Окремо слід зупинитись на огляді досліджень стосовно сприйняття та ставлення українців щодо політик реінтеграції та дотичних питань. З одного боку, майже кожен два тижні спостерігаємо чергові пресрелізи, презентації або публікації за результатами опитувань, з іншого — більшість таких досліджень викликають питання насамперед з методологічної точки зору. І тут мова йде не тільки про репутацію компаній чи груп, які безпосередньо працюють «в полі» — тобто до якості процедури побудови вибірки, проведення інтерв'ю та ретельності контролю якості даних на всіх етапах, але й про дизайн самого дослідження, адекватність і виваженість формулювань питань та подальшої їх інтерпретації, доречність вибору певних методів відповідно до цілей дослідження тощо. Окремо стоять дослідження, що передбачають опитування на непідконтрольних уряду України територіях — і не тільки через фактичну складність збору даних, але й через відсутність відповіді в строгому соціологічному сенсі на такі питання методології як валідність та надійність даних, зокрема через скритність респондентів, соціальний тиск і очікування тощо.

Отже, насамперед ми аналізували емпіричні дослідження щодо сприйняття та ставлення українців щодо політик реінтеграції ставлення українців до окремих політик і заходів спрямованих на реінтеграцію (Бурковський, Осипчук, Суслов & Яковлєв, 2020; Резнік, 2021; Осипчук, Суслов & Усачова, 2021; ДІФ, 2017), зокрема — запропонованих у проєкті закону про особливості політики у перехідний період (Осипчук & Суслов, 2021); до окремих категорій українців, що постраждали в результаті російської агресії та заходів на їхню підтримку — наприклад, внутрішньо переміщених осіб або молоді з тимчасово окупованих територій (ШПА, 2020a, 2020b; Рябчук, 2020; MOM, 2020; Symeou, Dryga & Lordos, 2021; Lordos et al., 2021); комплексні дослідження щодо прифронтових громад та територій в контексті політики реінтеграції (Гірник & Золкіна, 2017), зокрема й ті, в який ставилося питання про соціальні дистанції та довіру в громадах (SCORE, 2019a, 2019b; Zarembo, 2020).

Аналіз всіх цих та інших досліджень лише підкреслює, що потрібно виявляти не тільки поширеність певних настроїв чи заміряти ставлення, але й детально розпитувати цільові аудиторії та бенефіціарів і широку громадськість про розуміння ними окремих політик чи тлумачення певних понять і кроків. Наприклад, відповідаючи про оцінку ефективності політики реінтеграції в загальнонаціональному репрезентативному опитуванні, ми отримуємо лише якийсь середній показник, але випускаємо те, що кожна людина оцінює ефективність відповідно до власної уяви та користуючись своїми критеріями, якщо взагалі не реплікує нам якусь медійно-озвучену тезу. Більше того, часто люди взагалі погано уявляють, що саме стоїть за такими словами як «реінтеграція», «міжнародна місія», «тимчасова адміністрація», «автономія», «амністія» тощо, які конкретні заходи чи положення мають на увазі. При цьому ми навіть не говоримо про те, що тлумачення цих понять не є погодженим і серед експертів та тих, хто формує політику. Отже, якісне дослідження задля формування обґрунтованих політик має враховувати всі ці аспекти.

У міжнародному контексті гібридна військова агресія Росії проти України зі створенням псевдодержавних утворень в окремих районах Донецької та Луганської областей, а також спроба анексії Кримського півострова, актуалізували питання про дотримання міжнародних договорів, зокрема у частині дотримання безпекових зобов'язань (*Miras, 2018; Butkevych, 2018*), що особливо відчутно в Україні на прикладі Будапештського меморандуму (*Yost, 2015; Budjeryn, 2015; Pifer, 2019a*). Вони також порушили низку проблем міжнародного права, наприклад, з приводу територіального суверенітету держав і права на військову інтервенцію з гуманітарною метою (*Kemp & Lyubashenko, 2018*), що відображено в наративі, який просувається Російською Федерацією – потреба у захисті «російськомовного населення» від умовної загрози (*Sayarin, 2018*). Агресія і окупація загострили й складні моменти міжнародного інституційного порядку, наприклад, діяльність Ради безпеки ООН (*Filipchuk et al., 2016*), розмови про необхідність реформування якої поживавилася після військової агресії Росії проти України тощо (*Sayarin & Tsybulenko, 2018*).

Збройне протистояння Росії та України вивело на новий рівень дискусії щодо ролі НАТО у сучасному світопорядку (*Staack, 2017*). На думку «живого класика» теорій міжнародних відносин Дж. Міршаймера, саме посилення присутності НАТО в регіоні, який Росія традиційно вважає регіоном свого геополітичного впливу, спровокувало верхівку РФ до спроби анексії Криму та розв'язання гібридної війни на сході України. Сам факт, що «наступальний неореалізм» (*Mearsheimer, 1993*), в межах якого низка держав просто не мисляться як повноцінні учасники міжнародних відносин (*Lobell, 2017*), застосовується до пояснення подій в Україні, свідчить про переоцінку ролі безпекових союзів, про спробу повернути дискусію про вирішальну роль фактору сили на міжнародній арені (*Trenin, 2014*) тощо. У цьому відношенні активізація дискусій про можливе членство України в НАТО і досягнутий всередині України консенсус про те, що нашій країні слід вступити до НАТО, що поділяється більшістю українського населення, також є викликом і для самого Північноатлантичного альянсу (*Pifer, 2019b*).

У царині дотримання міжнародних зобов'язань війна Росії проти України активізувала такий механізм міжнародного впливу як санкції, зокрема персональні і секторальні (*WKO, 2021*). У цьому контексті загострилися дискусії про розмежування економічних та політичних важелів впливу на міжнародній арені (*Korhonen, 2019*), яскравим прикладом чого є будівництво газогону «Північний потік-2» (*Stratmann & Münchrath, 2021*). Північ-

ний потік – 2 актуалізував проблемне для ЄС питання спільної зовнішньої та безпекової політики (Csitkovis, 2017; Jandl, 2017; Kühn, 2017) в умовах, коли одні країни підтримують проєкт і не вбачають у ньому загрози безпеки ЄС, а інші вважають його загрозою (Lang & Westphal, 2016). Він також ускладнив трансатлантичну співпрацю між США та ЄС через економічні інтереси США щодо постачання скрапленого газу та через наполягання американців на тому, що енергетична безпека Європи в принципі неможлива за умов енергетичної залежності від Росії (Stang, 2015). Вочевидь «Північний потік – 2» не є в інтересах України: зокрема, це втрата прибутків від транзиту газу українською територією. Так само, як і більша енергетична залежність країн Європи від Росії загрожує Україні послабленням тиску на Росію, спрямованого на те, щоб змусити її дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань.

Події в Україні актуалізували дискусії про роль сучасної Росії на міжнародній арені у двох площинах: 1) перегляд позицій різних міжнародних акторів – на рівні держав, над- і міждержавних утворень – щодо ролі і потенціалу Росії за умов сучасного режиму в ній; 2) з урахуванням цих позицій, розробка стратегії взаємодії з Росією (Stent, 2019). Якщо представити позиції по відношенню до Росії як два протилежні полюси, то на одному з них буде намагання ізолювати Росію та відвести їй місце «країни-ізгоя», а на іншому – усіяке зближення з Росією та намагання її «замирити» (Jahn, 2017). Яскраво це протистояння проявляється на прикладі участі делегації Росії в роботі Парламентської асамблеї Ради Європи, яка покликана сприяти дотриманню прав і свобод людини в країнах-членах цієї організації.

Міжнародні організації (як державні, так і недержавні, зокрема релігійні – у частині надання гуманітарної допомоги) намагаються через свою діяльність на підконтрольній і непідконтрольній Україні територіях (доступ до яких – обмежений) надати допомогу потерпілим від бойових дій. Серед виразних тематик варто виділити загрозу екологічної катастрофи на Донбасі в окупованих районах Донецької та Луганської областей, де на шахтах і заводах ускладнені (подекуди – унеможливлені) процедури дотримання правил техногенної безпеки. Одна з найбільш гострих проблем – затоплення шахт, на яких неможливо забезпечити належну відкачку підземних вод. На думку дослідників, у сучасному глобалізованому світі стає очевидним, що екологічна катастрофа на Сході України може впливати на здоров'я і благополуччя людей і за межами України. Найбільшу небезпеку несе затоплення шахт на тимчасово окупованих територіях, яке не тільки спричиняє зараження (особливо води), збільшує викиди метану та призводить до зсувів ґрунту, але також може вести й до радіаційного зараження / високого радіаційного випромінювання, бо деякі затоплені шахти (напр., шахта «Юний комунар» («ЮнКом»)) розташовані близько до місця ядерного вибуху 1979 року (Darbyshire, 2020; Denisov & Averin, 2017; Coynash, 2018).

Гуманітарні проблеми внутрішньо переміщених осіб, також стали в центрі уваги різних організацій, оскільки подібної проблеми і в таких масштабах всередині європейського субконтиненту після закінчення війни в Югославії не виникало (Bazaluk & Balinchenko, 2020; Brenzel et al. 2015).

Окремою, однак не менш актуальною темою міжнародних відносин, яку активізувало протистояння України з Росією, є вимір цінностей. Від самого початку офіційний кремлівський наратив подавав події в Україні (наголошуємо – з погляду Росії) як

протистояння «шкідливого Заходу» з його викривленими («збоченими») цінностями та Росії як носія традиційних цінностей і «здорового» погляду на організацію суспільного життя (без ювенальної юстиції, прав різних меншин тощо). Можливість колишніх республік СРСР обирати власний вектор розвитку сприймається керівництвом РФ як загроза остаточної втрати статусу імперії (Kobrin, 2016), при цьому колонізація Росією різних народів сприймається як цінність «русского мира».

Особливе місце України в (нео)імперському наративі Росії відображено зокрема і в уже згаданому наступальному неореалізмі Дж. Міршаймера: не слід «чіпати» Україну як зону інтересів Росії, щоб не провокувати останню. Така позиція вочевидь позбавляє Україну повноцінної міжнародної суб'єктності. Його стаття у впливовому виданні *The Foreign Affairs*, опублікована у вересні 2014 р., мала дуже промовисту назву: «Чому українська криза – провина Заходу. Ліберальні ілюзії, які спровокували Путіна» (Mearsheimer, 2014). Вочевидь, цінності вільного світу, демократії, прав людини, їхній захист на міжнародній арені – ці питання набули нової актуальності через військову агресію Росії проти України. Звісно, позиція Дж. Міршаймера піддана критиці: цього року Chatham House видав аналітичний звіт (Chatham House, 2021), над яким працював колектив відомих авторів з різних країн, в якому розвінчуються 16 міфів, що стосуються ситуації з Росією на міжнародній арені, зокрема й про те, що НАТО обіцяв Росії не розширюватися на схід; турецький дослідник Е. Алим у своїй статті 2019 р. аналізує «українську кризу» у порівняльній перспективі крізь теорію наступального реалізму Дж. Міршаймера та теорію ліберального інтернаціоналізму Дж. Айкенберрі, доводячи, що з позиції останнього Росія намагається діяти за допомогою примусу задля створення ситуації панування і примусу у своєму регіоні, на противагу до США, які просувають ліберальний світовий порядок (Alim, 2019: 96). А. Мотиль у своїй статті 2014 р. доводить, що позиція Дж. Міршаймера стосовно причин війни Росії з Україною є хибною через вихід за межі реалістської парадигми, зокрема в тому, що загрози, які нібито постали перед Росією, не відповідають самій концепції загроз в межах реалістської парадигми міжнародних відносин (Motyl, 2014).

Одним з найбільш очевидних наслідків військової агресії Росії проти України є переосмислення минулого та аналіз перспектив майбутнього різних заморожених конфліктів, квазі- і псевдодержавних утворень. Військова операція Азербайджану в Нагірному Карабаху в 2020 році; пожвавлення дискусій про майбутнє Тайваню; можливість військового наступу на Україну з невизнаної Придністровської «Республіки»; сепаратистські рухи в самій Європі (події в Каталонії, заяви новообраної Першої міністерки Шотландії Ніколи Стерджен (BBC, 2021) про намагання провести ще один референдум щодо незалежності Шотландії); загострення відносин між Південною та Північною Кореями та інші події й гострі дискусії є відцентровими наслідками війни в Україні. Так, з подіями України пов'язують в принципі потенційну можливість перегляду кордонів Європи та її територіального «формату» (Bishop, 2014), актуалізацію проблеми сецесіонізму як такого (Kolçak, 2020; Muro & Vlaskamp, 2016; Fischer et al., 2016; Bourne, 2014; Faundes, 2016). Невід'ємною частиною саме цих дискусій і проблем є екстраполяція на українські реалії різних «сценаріїв» і планів щодо врегулювання військового конфлікту в Україні, що обговорюється в експертному та політичному середовищі (Van Metre et al., 2015). Ключовою і нездоланною проблемою цих дискусій є методологічна хиба, що криється в уявленні про те, що в Україні можна відтворити чи повторити якийсь з сценаріїв інших країн чи застосувати готовий рецепт з минулого

до українських реалій сучасності.

З огляду на викладені проблеми, які у контексті міжнародних відносин активізувала гібридна військова агресія Росії проти України слід говорити про такі проблемні місця сценаріїв та планів щодо України:

- 1) роль міжнародних організацій, покликаних попереджувати розв'язання воєн та підтримувати безпеку, їхня можливість ефективно виконувати свої функції, зокрема щодо тих держав, які порушують міжнародні угоди (зокрема можливості Радбезу ООН, в якому право вето має Росія (*Russian-Ukrainian Conflict: Prospects and Parameters of UN Peacekeeping Mission in Donbass (2018)*));
- 2) механізми дотримання зобов'язань, взятих на себе різними державами, зокрема й щодо надання іншим державам безпекових гарантій (у випадку України – *Будапештський меморандум, двосторонні договори з Росією*);
- 3) ускладнена перспектива міжнародної миротворчої місії в Україні (її склад, формат, мандат, відповідальність тощо) через проблематичність участі міжнародних організацій, особливо тих, в яких вагому роль має Росія, а також складність притягнення держав до відповідальності за невиконання своїх безпекових зобов'язань;
- 4) хиткість механізму санкцій проти Росії (а також її окремих компаній та громадян), які мають складну структуру та видаються залежними від політичної кон'юнктури у країнах та структурах, які ці санкції вводили;
- 5) проблема вироблення консолідованої позиції всередині окремих держав, ЄС та міжнародних організацій щодо Росії в контексті економічних і політичних інтересів держав та організацій щодо співпраці з Росією, особливо постачання російських енергоресурсів до країн Європи, а також з урахуванням проросійського лоббі в європейських державах – наприклад, популістських партій, підтримуваних Кремлем (*Polyakova, 2014; Weiss, 2020*).

Підсумовуючи, варто зазначити, що ті обмеження, з якими стикається Україна у міжнародному виміру політики реінтеграції тимчасово окупованих територій, є зрозумілими. Водночас важко не погодитись з висновком аналітиків АЦ «Українська призма», що «єдиним ефективним тлумаченням популярного в Європі вислову «не провокувати Росію» має бути не політика умиротворення агресора, а створення умов, за яких Кремль вважатиме ескалацію недоцільною через те, що очікувані втрати перевищуватимуть можливі здобутки» (*Українська призма, 2020, с. 2*). Також критичним є збереження ініціативи та участі України у всіх консультаціях та переговорах, які ведуться щодо ситуації в Україні, та артикуляція назовні послідовної й стратегічної позиції щодо відстоювання і реалізації державних інтересів.

Реінтеграція: відшкодування економічних втрат

Питання економічного відшкодування збитків, завданих російськими окупаційними військами, є актуальним на міжнародному порядку денному, оскільки безпосередньо передбачає міжнародний тиск на Росію з боку інших країн. У цьому контексті також важливим є наполягання України щодо притягнення до відповідальності окремих осіб як злочинців, та Росії як країни агресії. Притягнення до відповідальності також передбачає оцінку збитків, що їх зазнала Україна внаслідок спроби анексії Криму та війни на Донбасі, зокрема й різні види втрат, у тому числі й фіскальні через недоотримання податкових та інших надходжень до державного бюджету України. Зокрема за оцінками експертів НІСД реальні втрати податкових надходжень зведеного бюджету внаслідок гібридної війни РФ у 2014-2018 рр. склали -666,8 млрд грн (Касперович, 2018). Також складною є оцінка втрат за окремими районами Донецької та Луганської областей, бо, зазвичай, у перших оцінках, що почали публікуватися після війни, йдеться узагальнено про те, що «підприємства регіону продукували 15% ВВП країни та рік» або «на долю Луганської та Донецької областей припадала чверть українського експорту (17 мільярдів доларів США на рік)» (Проказа, 2019).

У лютому 2021 р. віце-прем'єр-міністр, міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Олексій Резніков заявив, що втрати від окупації територій у Донецькій і Луганській областях становлять 375 млрд грн, «без урахування активів», а витрати на відновлення оцінюються у понад 21 млрд доларів (Економічна правда, 2021). Цю суму він озвучив з посиланням на «Віденський міжнародний інститут», під яким, вочевидь, мається на увазі The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), який справді опублікував 2020 року звіт про «Економічні виклики та вартість реінтеграції Донбасу в Україну» (Havlik, Kochnev & Pindyuk, 2020). Так само сума у 20 мільярдів доларів США була закладена в Концепції економічного розвитку Донецької та Луганської областей (схвалена на засіданні Кабміну 23.12.2020 р.) як мінімально необхідна для відновлення регіону (Економічна правда, 2020).

У 2018 р. експерт The Atlantic Council Андерс Ослунд озвучив суму втрат від військової агресії Росії проти України у понад 100 мільярдів доларів США, з яких приблизно 73 мільярди втрачені на Донбасі, 27 мільярдів – в Криму, при чому найбільшими втратами в Криму експерт вважає нафтогазові ресурси, запас яких, за його словами оцінюється у 30–40 мільярдів доларів (Голос Америки, 2018). У доповіді Центру Разумкова «Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання» (2019), окремо виділяється «енергетична складова конфлікту на Сході України» (с. 51-56), особливо з огляду на потребу у вугіллі з Донбасу.

Підходи до оцінки збитків, завданих російською агресією, згідно з «Національною доповіддю» охоплюють (але не обмежуються) втрати виробничої, поселенської, соціальної інфраструктур, безпосередньо людські втрати (а також значне погіршення можливостей розвитку людського потенціалу), екологічні втрати погіршення умови природокористування (Лібанова (ред.), 2015). Відповідно, економіко-правові механізми відновлення Донбасу мають охоплювати не лише способи залучення інвестицій, але й:

- 1) можливості притягнення до відповідальності тих, хто були безпосередньо залучені до завдання економічної шкоди в окремих районах Донецької та Луганської областей – наприклад, тих, хто безпосередньо займався вивезенням обладнання підприємств до Росії та/або «розпиллом» заводів на металобрухт, або просто банальним розкраданням майна;
- 2) притягнення до відповідальності Росії як країни-агресора, що завдала збитків Україні, з тим, щоб за її кошти можна було розпочати відновлення виробничою, поселенської та інших інфраструктур;
- 3) питання відновлення права власності на майно, якого були позбавлені громадяни України на тимчасово окупованих територіях, як у Криму, так і в ОРДЛО, особливо з огляду на нещодавні заяви ватажків окупаційної влади про «експропріацію» житла на цих територіях, в якому на даний момент ніхто не проживає.

Перехідне правосуддя та інституційні зміни

Сьогоднішня ситуація щодо реінтеграції ОРДЛО і Криму потребує від нашої країни рішучих та чітких дій. Важливим позитивним кроком нашої держави на шляху до реінтеграції Криму можна назвати прийняття у березні 2021 року Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (Указ Президента України №117/2021) (далі – Стратегія), яка мала б стати потужним дороговказом на шляху до реінтеграції окупованого Росією Криму. Необхідним кроком має тепер стати виконання покладених на Кабінет Міністрів обов'язків щодо розробки плану дій щодо виконання цієї Стратегії.

Багато аналітиків в своїх документах стверджували (*Lunyova, Skrypnyk, Pavlichenko, 2020*), що стратегія реінтеграції Криму має бути створена невіддільно від стратегії реінтеграції окупованих територій Донецької та Луганської областей. Відповідно тепер має бути створена окрема стратегія щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, до розробки якої мають бути долучені як профільні державні органи, так і громадянське суспільство, організації, які безпосередньо досліджують питання реінтеграції ОРДЛО, а також міжнародні партнери. При формуванні стратегії має бути врахований міжнародний досвід врегулювання подібного роду конфліктів.

Важливим елементом побудови миру після конфлікту, про який згадано у Стратегії деокупації та реінтеграції Криму, є розробка та запровадження правосуддя перехідного періоду (*transitional justice*). ООН визначає перехідне правосуддя як «комплекс процесів та механізмів, пов'язаних із спробою суспільства змиритися зі спадщиною минулих масштабних порушень, щоб забезпечити підзвітність і справедливість та досягти примирення» (*United Nations, 2010, p. 3*). Перехідне правосуддя складається з п'яти базових компонентів: **1)** розслідування злочинів; **2)** забезпечення права на правду (збір свідчень жертв та свідків, проведення тематичних досліджень, документування); **3)** відшкодування збитків (грошові компенсації, відшкодування вартості втраченого житла, медична та психологічна підтримка, офіційні публічні вибачення, відкриття музеїв та меморіалів); **4)** інституційні реформи (в першу чергу, в сфері безпеки та правосуддя, зокрема люстраційні процеси) та **5)** національні консультації (*UN, 2010, p. 2*).

Ще у 2020 році робоча група з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Комісії з питань правової реформи при Президенті України розробила проєкт Концепції перехідного правосуддя, яка досі очікує свого затвердження. Концепція включає чотири елементи: реалізацію права знати правду про перебіг подій конфлікту; інституційні реформи як гарантію неповторення збройного конфлікту; заходи з відшкодування шкоди потерпілим від збройного конфлікту; притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні найтяжчих злочинів (Рада національної безпеки і оборони України, 2020). Очікується, що Концепція буде прийнята через Указ Президента України та доручення Кабінету Міністрів розробити план дій до неї (*Український кризовий медіа-центр, 2020*). Паралельно до цієї роботи Офіс Уповноваженої Верховної Ради з прав людини також з 2018 року розробляв проєкт закону про перехідне правосуддя, який передано вже згаданій робочій групі при Президенті (*Денісова, 2021*).

Водночас проєкт закону «Про державну політику перехідного періоду» (Мінреінтеграції, 2020а), розроблений Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій (далі – Мінреінтеграції) та оприлюднений у січні 2021 року, також включає ряд положень, що стосуються перехідного правосуддя. Не вдаючись до детального аналізу положень цього законопроєкту (див.: *Аналіз проєкту закону України «Про державну політику перехідного періоду», 2021*), зазначимо лише те, що він не узгоджений з проєктом Концепції перехідного правосуддя, що розроблена робочою групою при Президенті (Українська Гельсінська спілка з прав людини [УГСПЛ], 2021). **Тож посилена координація між різними державними інституціями є необхідною при підготовці рамкового документу з перехідного правосуддя паралельно один до одного.**

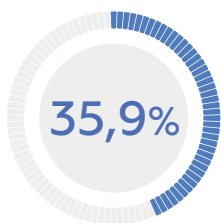
Водночас позитивним кроком є визначення ключових відповідальних органів, що мають розробляти принципи перехідного правосуддя в Україні: Мінреінтеграції (Постанова КМУ № 376 зі змінами від 06.05.2020) та Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим (Указ Президента України № 758/2019). Не менш важливим є введення поняття «перехідне правосуддя» до українського нормативно-правового поля і включення до таких стратегічних документів, як: Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя та Національна стратегія у сфері прав людини. Однак, **нормативно-правова база досі потребує вдосконалення, зокрема визначення поняття «перехідне правосуддя», відсутність якого на сьогодні викликає складнощі у діяльності державних органів та яке не має розглядатись виключно через призму кримінального права (Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, 2021).**

Розслідування злочинів, що пов'язані із збройним конфліктом, здійснюється кількома органами в межах їхньої юрисдикції: Офісом Генерального прокурора (у лютому 2020 року створено Департамент нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту), регіональними прокуратурами Донецької і Луганської областей та Автономної Республіки Крим і м. Севастополя, Службою безпеки України та підрозділами МВС. На думку експертів-правників, «такий розподіл не надає змоги скласти цілісну картину російської агресії» (Бущенко & Гнатовський, 2017, с. 587). За словами Зери Козлиєвої, заступниці начальника Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, Офісу Генерального прокурора, для притягнення винних до відповідальності використовуються як національні, так і міжнародні механізми (Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, 2021). До міжнародних, в першу чергу, належить звернення до Міжнародного кримінального суду. В цьому контексті і представниця Офісу Генерального прокурора, і експертна спільнота (Бущенко & Гнатовський, 2017, с. 420) визнають **необхідність ратифікації Римського статуту.**

Що стосується національних механізмів, то наявні у законодавстві прогалини обмежують можливості розслідувань злочинів, пов'язаних із збройним конфліктом. Концептуальні підходи перехідного правосуддя та роззброєння, демобілізації та реінтеграції (РДР) наголошують на тому, що відповідні законодавчі положення мають дозволяти розслідувати й притягати до відповідальності за злочини, які могли потенційно вчинити всі сторони збройного конфлікту, зокрема українські військові. До таких належать «правки Лозового» щодо обмежень строків досудового розслідування, можливість по-

ширення статті Кримінального кодексу щодо державної зради навіть на тих осіб, які не вчиняли тяжких злочинів, що використовується як інструмент антиукраїнської пропаганди. Відповідно, на думку Зери Козлиєвої, **положення щодо строків досудового розслідування та державної зради потребують доповнень, які б враховували контекст збройного конфлікту** (Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, 2021).

З метою формування нормативно-правової бази, яка б врегулювала відповідальність осіб за вчинення різного роду дій на тимчасово окупованих територіях, до Верховної Ради були внесені чотири законопроекти про так званий колабораціонізм (№ 2549, 5135, 5143, 5144). Такі дії народних депутатів виглядають непослідовними, зважаючи на заяви очільника Мінреінтеграції щодо необхідності відмовитись від терміну «колабораціонізм», оскільки він «має дуже спірне значення і негативну конотацію стосовно всіх, і під колаборацію можуть потрапити з великою ймовірністю нормальні люди, заручники» (Мартинець, 2021). Негативну оцінку законопроекти отримали і від профільних громадських, правозахисних та діалогових організацій: «Колабораціонізм як поняття – шкідливе, бо занадто розширює перелік тих, кого планують притягнути до відповідальності. Подібні законодавчі ініціативи мають на меті помсту, а не досягнення сталого миру та суспільної злагоди» (ZMINAa, 2021). Ця ситуація, з одного боку, **демонструє наявність суспільного та політичного запиту на врегулювання питань, що стосуються перехідного правосуддя, а з іншого – свідчить про нерозуміння частиною політичних еліт ключової мети перехідного правосуддя – зміцнення суспільної довіри по обидва боки лінії розмежування та досягнення довгострокового миру. Для досягнення цих цілей має бути налагоджена координація між депутатами, профільним міністерством та громадськими організаціями з метою прийняття законодавства, яке зафіксує позицію України щодо того, хто на ТОТ є заручниками ситуації, а хто нестиме відповідальність за свої дії.** Окрім цього важливою є розробка закону, який би визначав статус воєнних злочинців (Переосмислення..., 2020).

Одним з найбільш обговорюваних аспектів перехідного правосуддя є питання амністії. Відповідно до результатів опитування Школи політичної аналітики НаУКМА, у січні 2021 року **35,9 %** опитаних цілком або частково погодились з твердженням, що амністія має бути застосована до тих, хто вчинив нетяжкі кримінальні правопорушення (Осипчук & Суслов, 2021). Натомість щодо осіб, які вчинили воєнні злочини чи порушення міжнародного гуманітарного права, амністія не може бути здійснена. Ця основоположна норма передбачена як у проєкті Концепції перехідного правосуддя робочої групи при Президентові України (РБК-Україна, 2020), так і в проєкті закону «Про державну політику перехідного періоду». Цей же проєкт закону також виключає з переліку потенційно амністованих іноземців та осіб без громадянства, які вчинили кримінальні правопорушення.

Право на правду до завершення конфлікту реалізується через збір і накопичення фактів про події, що відбулись протягом конфлікту на постраждалій території, зокрема про порушення прав людини, свідчень очевидців, а також документування всієї цієї інформації. Важливим кроком у цьому процесі стало створення вже згаданого Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах

збройного конфлікту, Офісу Генерального прокурора, до завдань якого прямо належить «забезпечення функціонування єдиної системи збору, обробки, зберігання та аналізу інформації та доказової бази про ... злочини, вчинені в умовах збройного конфлікту на тимчасово окупованих територіях Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, Донецької і Луганської областей та пов'язані зі збройною агресією Російської Федерації проти України» (Наказ Генерального прокурора № 98 від 19.02.2020). Водночас ще у 2020 році Ігор Яременко, заступник очільника Мінреінтеграції, заявляв про плани міністерства щодо створення Національного центру документування (*Український кризовий медіа-центр, 2020*). Хоча станом на кінець квітня 2021 року такий центр все ще не утворено, радник Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Олександр Смирнов підтвердив продовження роботи над його запуском (*Мінреінтеграції, 2021b*). Попри той факт, що збирання інформації вже відбувається як громадськими організаціями, так і спеціальним департаментом в Офісі Генерального прокурора, **відкриття Національного центру документування є необхідним кроком, який варто реалізувати у найкоротші терміни. Не менш важливим завданням буде налагодити співпрацю Центру з тими неурядовими організаціями, які здійснювали документування порушень прав людини з початку збройної агресії Росії, та організувати передачу накопичених ними даних державі.** Під час зустрічі з Імоном Гілмором (*Eamon Gilmore*), спеціальним представником ЄС з прав людини 27 травня 2021 року Олексій Резніков підтвердив, що незабаром буде запущено «Український національний центр документування для розбудови миру», основним завданням якого буде «вести базу даних порушень прав людини, пов'язаних з російською збройною агресією на тимчасово окупованих територіях» (*Mission of Ukraine to the European Union, 2021*). 16 липня 2021 року було створено експертну раду для напрацювання пропозицій щодо створення системи моніторингу і документування порушень прав людини на ТОТ (*Мінреінтеграції, 2021d*).

Так само збором свідчень очевидців та учасників подій, пов'язаних з конфліктом, хоча і дещо в іншому форматі, займається Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП). У березні 2021 року Інститут презентував онлайн-ресурс «Архів усної історії», на якому представлені і розповіді про російсько-українську війну (*УІНП, 2021*). Також Інститут залучений у проєкт «Віртуальний музей російської агресії», що реалізується разом з партнерами за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» (*Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, 2021*).

У проєкті Концепції перехідного правосуддя, що розроблявся робочою групою при Президентові України, передбачено створення спеціальної структури для збору інформації та свідчень про конфлікт – Комісії правди, до складу якої можуть увійти представники окупованих територій. На думку Антона Кориневича, який очолює робочу групу, така комісія може бути створена при УІНП (*РБК-Україна, 2020*).

Як зазначає юрист громадської організації Truth Hounds Дмитро Коваль, **важливо реалізовувати право на правду не лише через документування, проте і через створення спеціалізованих музейних / меморіальних установ та культурних продуктів, базованих на фактах** (*Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, 2021*).

Відшкодування збитків. Лише у вересні 2020 року Кабінет Міністрів затвердив «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» (КМУ, 2020) та виділив 20 млн грн для виплати цих компенсацій. Оскільки Порядок передбачає проведення обстежень та подачу ряду документів, то до кінця 2020 року компенсації отримали 74 постраждалих, які є власниками 67 об'єктів житлового фонду (Мінреінтеграції, 2021с). На реалізацію цієї бюджетної програми у 2021 році закладено 114 млн грн на допомогу 380 постраждалим (Мінреінтеграції, 2021e). Водночас за даними Мінреінтеграції, у Луганській області компенсації за зруйноване житло потребують близько 375 родин, у Донецькій області – 318 (2020b).

Розроблений Мінреінтеграції проєкт закону «Про державну політику перехідного періоду» також має врегулювати питання відшкодування збитків. Зокрема, п. 5 ст. 2 покладає відшкодування матеріальної та моральної шкоди на Росію «як на державу-агресора та державу-окупанта» (2020a). Ці положення залишились без змін у другій редакції цього законопроєкту, поширеній для громадського обговорення у червні 2021 року (Мінреінтеграції, 2021).

1 березня 2021 року у Верховній Раді України був зареєстрований законопроєкт № 5177 «Про захист права власності та інших речових прав осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії», який більш широко та детально розкриває цілий спектр майнових питань (див. *детальний аналіз тут: Право на захист, 2021a*). Тож коаліція профільних громадських організацій радить **«прийняти цей законопроєкт у першому читанні з подальшим доопрацюванням»** (ZMINA, 2021b).

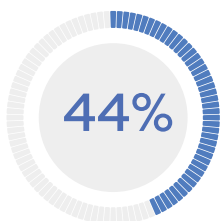
До необхідних кроків на шляху до деокупації та подальшої реінтеграції тимчасово окупованих територій, зокрема в контексті перехідного правосуддя, належить проведення ефективних *інституційних реформ* та посилення верховенства права в Україні (Переосмислення..., 2020). Інституційні реформи в контексті перехідного правосуддя, в першу чергу, стосуються сектору безпеки та судової системи. Ключова мета цих реформ – забезпечити такі інституційні умови, за яких і правоохоронні, і судові органи після завершення конфлікту викликали довіру представників усіх сторін. Як слушно зауважує О. Овчаренко, «значна частина (якщо не більшість) завдань правосуддя перехідного періоду покладатиметься на існуючу судову систему України. Окрім нових викликів, остання муситиме виконувати свої старі «неперехідні» завдання: гарантувати права та свободи людини, забезпечувати правосуддя й порядок» (Бущенко & Гнатівський, 2017, с. 490).

Реформи судової системи, поліції, СБУ в Україні були розпочаті, проте поки не досягли поставлених цілей. Наприклад, Служба безпеки України, роль якої в умовах гібридної війни є надзвичайно важливою, досі потребує ліквідації невластивих цій структурі функцій і перетворення її на суто контррозвідувальний орган. Тож **продовження інституційних реформ не лише є запорукою євроатлантичної інтеграції, але і сприятиме більш успішному процесу реінтеграції.**

Експерти також звертають увагу на надмірне навантаження судів та правоохоронних органів, що впливає на якість їхньої роботи, а тому закликають вже зараз **«створити**

значний кадровий ресурс слідчих, прокурорів, суддів, який дозволив би здійснити захист прав жертв конфлікту (в оптимальні строки, ефективно та неупереджено)» (УГСПЛ, 2018).

До необхідних інституційних реформ можна також віднести посилення обороноздатності країни як вагомого важелю на шляху до деокупації територій. Зокрема, на сьогодні досі не було прийнято оборонне замовлення (Канєвський, 2021), за яким закуповується військова техніка та товари для військових. Криза в оборонних закупівлях також суперечить курсу України в НАТО, що негативно впливає на підтримку міжнародних партнерів.

Важливою частиною інституційної складової перехідного правосуддя є питання люстрації. Стаття 24 законопроекту «Про державну політику перехідного періоду» представляє бачення Мінреінтеграції щодо люстрації, зокрема встановлює, що «не підлягають люстрації особи, які в складі окупаційних адміністрацій

Російської Федерації забезпечували життєдіяльність тимчасово окупованих територій та не завдали шкоди життю та здоров'ю громадян». 44,4 % опитаних у січні 2021 року громадян України підтримали цю позицію (Осипчук & Суслов, 2021). Проєкт Концепції перехідного правосуддя, розроблений робочою групою при Президенті під керівництвом Антона Кориневича, також передбачає люстрацію осіб, які займали вищі посади в окупаційних адміністраціях або займалися організацією сепаратистських референдумів (РБК-Україна, 2020).

У квітні 2021 року УГСПЛ представила власну концепцію люстрації на деокупованих територіях. Автори пропонують не призначати на посади громадян України, які: працювали керівниками в окупаційних адміністраціях; співпрацювали із спеціальними (розвідувальними) службами держави-окупанта; брали участь у політично мотивованому переслідуванні людей на тимчасово окупованих територіях; відчувували приватну чи державну власність та власність територіальної громади; брали участь в адміністративному видворенні, вимушеному переміщенні, депортації людей з ТОТ; брали участь в милітаризації освіти дітей; вчиняли інші порушення прав людини. Тим не менш, експерти наголошують, що **рішення щодо люстрації мають бути індивідуальними**, тобто щодо кожної особи окремо (ZMINA, 2021c).

Відповідно до документів ООН, **національні консультації** також є необхідним елементом перехідного правосуддя. Наразі такі обговорення здебільшого організовуються профільними громадськими організаціями та ініціативами. Чільне місце в цій царині посідає Національна платформа «Діалог про мир та безпечну реінтеграцію», яка хоча і організована Українським незалежним центром політичних досліджень, проте об'єднує на своїх майданчиках представників багатьох НУО. Значну кількість подій, присвячених обговоренню питань перехідного правосуддя, проводить Українська Гельсінська спілка з прав людини. Першим масштабним обговоренням принципів життя на ТОТ після деокупації, організованим державою, стала дискусія щодо положень проєкту закону «Про державну політику перехідного періоду», розробленого Мінреінтеграції. Законопроєкт був надісланий на експертизу до центральних органів виконавчої влади, науковців, фахівців – усього понад 160 респондентів

(Мінреінтеграції, 2021a).

Одним із способів посилення активностей, пов'язаних з перехідним правосуддям є їхня координація із програмою з роззброєння, демобілізації та реінтеграції екс-комбатантів (*United Nations, 2010, p. 11*), що свідчить про **необхідність відповідної дискусії та роботи над розробкою такої програми.**

Існує ряд інших питань, які прямо не пов'язані з перехідним правосуддям, проте мають безпосередній вплив і на сьогоднішню, і на майбутню політику реінтеграції. Зокрема, задля ефективної реінтеграції (*Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання, 2019*) тимчасово окупованих територій після їх повернення Україна **вже зараз має провести потужну роботу з завершення реформи децентралізації, щоб згодом поширити позитивний досвід на повернуті території та сформувати позитивні очікування мешканців ТОТ щодо майбутнього їхніх територіальних громад після деокупації** (*Переосмислення..., 2020, с. 24*).

Важливим питанням було і є створення кримськотатарської автономії (*Переосмислення..., 2020, с. 144-145; Тищенко та ін., 2017*). Зокрема, питання майбутнього статусу Криму в межах України та можливе створення кримськотатарської автономії, як і про можливі рамки та особливості такої автономії має стати предметом ґрунтовної дискусії в українському суспільстві та політиці. При цьому потрібний ретельний аналіз як позицій всіх груп інтересів, так і врахування потреби забезпечення сталості державних інституцій України і її довгострокових інтересів.

Широке залучення громадянського суспільства загалом також є необхідним кроком до розробки політик та законів, що пов'язані з реінтеграцією тимчасово окупованих територій, оскільки протягом років окупації саме громадські організації систематично піднімали питання розробки політик реінтеграції, необхідності захисту прав та свобод українців в окупованому Криму та ОРДЛО. Профільні громадські організації мають напрацювання, які б допомогли представникам міністерств розробити якісні політики щодо реінтеграції окупованих територій. Залучення громадянського суспільства також необхідне і для розробки плану дій щодо втілення Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також до розробки Стратегії реінтеграції ОРДЛО. Як приклад співпраці можна навести розроблений Міністерством реінтеграції проєкт закону «Про державну політику перехідного періоду», адже перед поданням законопроєкту на розгляд Верховної Ради, Мінреінтеграції зібрало коментарі громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін задля покращення цього проєкту закону (*Укрінформ, 21 січня 2021*). Експерти, зокрема, зазначають, що на сьогодні Міністерство отримало вже більше двох тисяч пропозицій від громадських організацій, органів самоврядування та інших стейкхолдерів.

Інформаційні та культурні аспекти політики реінтеграції

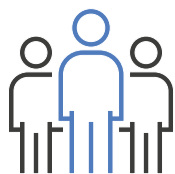
Щодо інформаційної та культурної складової політики реінтеграції, то насамперед слід зауважити, що більшість експертів в інтерв'ю та аналітичних матеріалах відзначають виняткову їх важливість (див., наприклад, серед інших: Гірник & Золкіна, 2017; Кіпень & Бондаренко, 2019; Переосмислення..., 2020; Усачова, 2020; Большешапов, Хмельовський & Чупіс, 2020; Війна на Донбасі, 2019). Водночас, впровадження проактивної та ефективної політики інформаційної та культурної реінтеграції тимчасово окупованих територій вимагає як значних ресурсів, так і скоординованих зусиль різних агентів. Слід відзначити і потребу у сформованих стратегіях таких політик. Протягом останніх п'яти років були розроблені Стратегія інформаційної реінтеграції Донецької та Луганської областей (2018) і Стратегія інформаційної реінтеграції Автономної Республіки Крим та м. Севастополя (2018), які так і не отримали затверджених Планів заходів на реалізацію. На сьогодні обидві Стратегії потребують оновлення, зокрема ведеться робота на Стратегією інформаційної реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей на 2021-2025 роки (Палій, 2021). Також було розпочато роботу над стратегією інформаційної безпеки (Стратегія інформаційної безпеки (Проєкт), 2021). На жаль, незважаючи на важливість цієї сфери, розробку всіх цих документів не можна назвати достатньо скоординованою та систематичною, хоча б через те, що постійні інституційні зміни у структурі виконавчої влади та відповідальних за їх розробку органах гальмували таку роботу та призводили до зміни пріоритетів.

Попередньо Школа політичної аналітики достатньо багато уваги приділяла аналізу документів щодо інформаційної політики в контексті реінтеграції тимчасово окупованих територій, зокрема стратегії забезпечення інформаційної безпеки (Большешапов, Хмельовський & Чупіс, 2020), аналізу інформаційної політики щодо тимчасово окупованої території Криму (Усачова, 2020), інформаційній політиці в контексті реінтеграції молоді Донбасу (Сабура, Суслов & Метельський, 2020). Окрему увагу ми приділяли і дослідженню ставлення українців до окремих аспектів інформаційної, гуманітарної та культурної політики (ШПА, 2021), ставлячи питання не тільки про важливість інформаційної безпеки та протистояння пропаганді, але й про підтримку свободи віросповідання, кримськотатарської мови, створення українського культурно-мистецького контенту тощо (ШПА, 2020с). З іншого боку, слід зазначити і про важливість такої частини культурно-інформаційної політики як комеморативні практики, тобто конкретні заходи у сфері політики пам'яті. В контексті подій на Сході України мова може йти насамперед про «вшанування жертв збройної агресії Росії вже зараз», яку підтримує дві третини українців (Осипчук & Сулов, 2021, с. 12). Проте важливо розуміти, що це лише один з елементів комплексу дій, про важливість яких говорять як представники громадського сектору (ДІФ, 2020; Палій, 2021, с. 2-3, 7), так і очільник УІНП Антон Дробович (Комітет ВРУ з питань прав людини..., 2021).

У цьому звіті ми не зупинятимемось окремо на інформаційно-культурній політиці реінтеграції, частково і через те, що вона часто була у фокусі як наших матеріалів, так і документів інших аналітиків та громадських організацій. Так, **серед основних викликів**

насамперед називають: протистояння інформаційному впливу РФ та протидію її пропаганді; проблему досягнення та повернення «кінцевого споживача», тобто глядачів; покращення комунікаційної складової діяльності всіх органів української влади, при чому як їх внутрішньої, так і зовнішньої комунікації; диверсифікація каналів впливу та контенту; «невизначеність стратегічного нарративу щодо жителів ТОТ» (Кіпень & Бондаренко, 2019, С. 6-7). Вирішення цих проблем потребує значних ресурсів, як матеріальних, так і людських, а також системної роботи і координації. Кроком на цьому шляху може бути як концентрація повноважень щодо інформаційно-культурної політики реінтеграції в рамках Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Постанова Кабінету міністрів України №371-2020п від 6 травня 2020) та передача йому низки бюджетних програм, так і створення таких органів як Центр протидії дезінформації при РНБО Указом Президента України №106/2021 від 19 березня 2021 року і Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики.

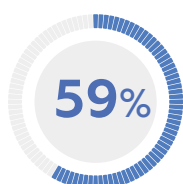
Політика на підтримку внутрішньо переміщених осіб

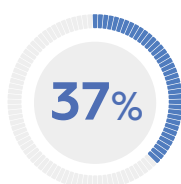
1 464 171
внутрішньо
переміщених осіб

Загальна кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з Криму та сходу України становить 1 464 171, згідно з даними Міністерства соціальної політики України на 6 квітня 2021 року (МОН, 2021). Половина зареєстрованих ВПО постійно проживають на контрольованій Урядом України території Донецької та Луганської областей у 20-кілометровій зоні

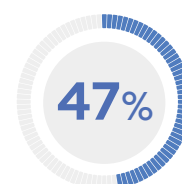
від лінії розмежування. Найбільше ВПО зареєстровано в Донецькій, Луганській областях, у місті Києві та Київській області, Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Жінки складають 59 % внутрішньо переміщених осіб, значною (37 %) є і частка домогосподарств з дітьми (МОН, 2019, с. 4). Відповідно до даних моніторингових звітів Міжнародної організації міграції (*внутрішньо переміщених осіб*), основними проблемами для ВПО лишаються соціально-економічні, зокрема зайнятість (середній рівень серед ВПО 47 % проти 59 % загалом для України), помітно нижчий рівень середнього доходу на людину на місяць, порівняно з показниками по Україні загалом – 3631 проти 5398, проблеми з забезпеченням житлом – саме брак власного житла називали «найбільшою проблемою» 37 % (МОН, 2019, с. 7-8). Такі показники гарно ілюструють, чому вагомю часткою бюджетів домогосподарств ВПО за тими самими звітами залишається державна допомога (соціальні виплати), відповідно важливою проблемою є їх припинення та поновлення.

ВПО – ЖІНКИ

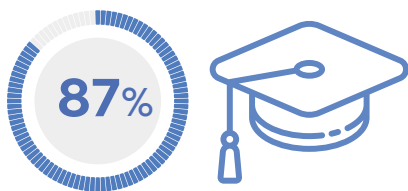
ДОМОГОСПОДАРСТВ З ДІТЬМИ

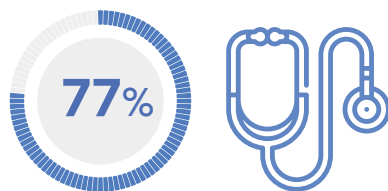
СЕРЕДНІЙ РІВЕНЬ ЗАЙНЯТОСТІ

Говорячи про особливості політики щодо внутрішньо-переміщених осіб в контексті реінтеграції, слід розділяти декілька напрямів: підтримка та сприяння реінтеграції ВПО у нові громади; відшкодування втрат та забезпечення прав власності ВПО щодо майна на тимчасово окупованих територіях; забезпечення доступу до правосуддя та захисту членів родин, залишених на ТОТ, зокрема у випадках переслідування родичів, їх зникнення тощо, а також забезпечення права на правду і документування фактів, пов'язаних з окупацією. Останні два напрями не є винятковими для ВПО і фактично належать до комплексу заходів щодо забезпечення перехідного правосуддя.

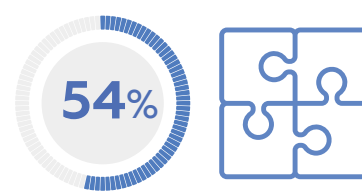
Так, з одного боку наріжним і нагальним для України від початку агресії в 2014 році стало питання підтримки ВПО та їх інтеграції, зокрема й соціально-економічної, в їхні нові громади, їхнього доступу до освітніх, медичних та інших послуг, політичних прав тощо. Саме на цьому були (і великою мірою й досі є) сконцентровані зусилля держави, профільних міністерств, громадського сектору і міжнародних організацій. Звичайно, за роки, що минули, ВПО вдалося забезпечити певний рівень базових потреб, впровадити

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ДОСТУПОМ
ДО ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ДОСТУПОМ
ДО МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

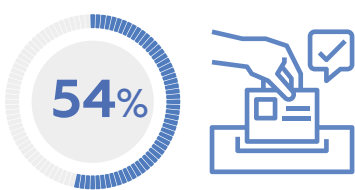

ПОВНІСТЮ ІНТЕГРОВАНІ
У НОВІ ГРОМАДИ

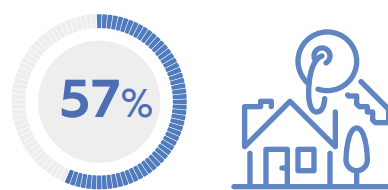
різні програми підтримки для ВПО. Так, моніторинг МОМ фіксує, що достатньо високими є задоволеність доступом до освітніх (87 %) та медичних послуг серед ВПО (77 %), що в середньому корелює з загальнонаціональним рівнем, хоча низка проблем, пов'язаних з реєстрацією місця проживання, є такими, що мають свою специфіку (МОМ, 2019, с. 7) для внутрішньо-переміщених осіб, проте все одно – не є винятковими. ВПО говорять про достатньо непоганий рівень інтегрованості у нові громади (54 % повністю інтегровані, 34 % – частково), і хоча про дискримінацію прямо заявляє тільки 8 % (МОМ, 2019, с. 7), слід зважати, що інтегрованість самими респондентами тут насамперед розуміється крізь призму зайнятості, наявності постійного доходу та житла. Якщо ж говорити про інтегрованість як про утворення й зміцнення соціальних зв'язків на новому місці та підвищення рівня довіри й відчуття належності до нової громади – то тут слід зазначити, що «ВПО продовжують мати міцніше відчуття приналежності до громади у своєму колишньому місці проживання, ніж до громади в нинішньому місці проживання ... про «дуже сильне» або «сильне» відчуття приналежності до громади в попередньому місці проживання повідомляли 36 % ВПО у порівнянні з 29 %, які повідомили про почуття приналежності до громади в нинішньому місці проживання» (МОМ, 2019, с. 44).

Українська влада впродовж 2018-2020 років прийняла низку законодавчих змін, які уможливили для внутрішньо-переміщених осіб участь (голосування) у місцевих та національних виборах. Водночас, не можна ігнорувати, що наявність такої можливості не призводить автоматично до участі ВПО у виборах. У вересні 2019 року тільки 54 % говорили про те, що хотіли б взяти участь у наступних місцевих виборах, а серед основних причин неучасті називали загальний рівень недовіри до влади і до того, що від голосування щось залежить та те, що вони загалом ніколи виборами не цікавились (МОМ, 2019, с. 47). Слід зауважити, такий показник готовності брати участь є істотно нижчим, ніж середній по Україні – 70,6 % (Долучайся!, 18.03.2020), що говорить про **потребу в окремих політиках та програмах для ВПО, зокрема інформаційних, щодо громадянської освіти та участі. Це також є опосередкованим свідченням їх недостатнього рівня інтегрованості у нові громади.**

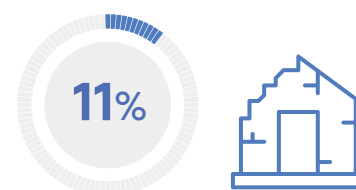
Забезпеченість житлом є наріжною проблемою для внутрішньо-переміщених осіб. Так, більшість ВПО (57 %) проживають у орендованому житлі, хоча до переїзду абсолютна

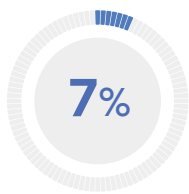
ХОТІЛИ Б ВЗЯТИ УЧАСТЬ У
НАСТУПНИХ МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ

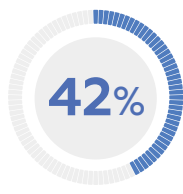
ПРОЖИВАЮТЬ У
ОРЕНДОВАНОМУ ЖИТЛІ

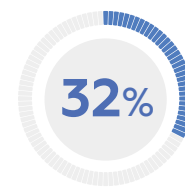
ЗАЯВИЛИ ЩО ЇХНЕ ЖИТЛО
НА ТОТ ПОШКОДЖЕНЕ

ЗАЯВИЛИ ЩО ЇХНЕ ЖИТЛО
НА ТОТ ЗРУЙНОВАНЕ

ВПО ЧУЛИ ПРО ІСНУВАННЯ
ДЕРЖАВНИХ ЖИТЛОВИХ ПРОГРАМ

ВПО ВІКОМ 60+ ЧУЛИ ПРО ІСНУВАННЯ
ДЕРЖАВНИХ ЖИТЛОВИХ ПРОГРАМ

більшість мала житло у власності (88 %) (МОМ, 2019, с. 20). Станом на вересень 2019 року лише 11 % говорили про те, що їхнє житло на ТОТ пошкоджене, і 7 % – що зруйноване (МОМ, 2019, с. 24). Хоча зараз вже є державні програми виплат матеріальної допомоги за пошкоджене житло, ВПО фактично не можуть ними скористатись, бо за умовами відшкодування можливе, тільки якщо люди не покинули населений пункт, де вони проживали. Водночас, доступними є компенсації за зруйноване житло (Право на захист, 2021b, с. 4).

Недостатнім є і рівень обізнаності ВПО про державні житлові програми, особливо ті, які пропонують не тимчасові рішення. Не всі внутрішньо переміщені особи, навіть з тих, хто належить до відповідних категорій, знають про те, що є державні програми надання безкоштовного / безоплатного житла для окремих груп ВПО. Наприклад, згідно зі звітом Національного моніторингу МОМ за червень 2020 року, тільки 42 % внутрішньо переміщених осіб чули про існування будь-яких державних житлових програм, при цьому серед людей віком більше 60 років цей показник ще менший – 32 %. (МОМ, 2020, с. 22).

Загалом, експерти зазначають, що хоча і було запроваджено низку житлових програм для внутрішньо-переміщених осіб, проте більшість з них розраховані лише на окремі невеликі категорії ВПО, а отже – лишаються недоступними для більшості (Право на захист, 2021b, с. 4). Окремою проблемою це є для пенсіонерів та літніх людей, для яких частина програм просто не є доступною – наприклад, програми кредитування, і які складають більшість тих, хто повернувся жити на тимчасово окуповані території, зокрема вказуючи саме житлові проблеми і наявність власності на ТОТ як основний мотив (МОМ, 2019, с. 48-49). Отже, підсумовуючи: **є потреба в підтримці, фінансуванні й запровадженні різних державних житлових програм та їхній доступності для ВПО різних категорій.**

Загалом, експерти зазначають серед недоліків роботи з постраждалими від конфлікту, зокрема ВПО, те, що «українська влада більше уваги приділяє кількісним і грошовим показниками» (КримSOS, 2020). Наприклад, обсягам грошових видатків на різні програми, кількості зареєстрованих ВПО, переведенню довідок про реєстрацію в електронний формат тощо. Водночас, змістовні й «якісні» показники та їхній аналіз часто залишаються поза увагою.

Окремо також слід поставити питання про те, як бачать внутрішньо переміщені особи своє життя «після» окупації. При цьому це не є питання виключно оцінки людьми своїх можливих планів на майбутнє, або опосередкованою оцінкою рівня інтегрованості у нову громаду та / чи задоволеністю життям. Так, згідно з дослідженнями, 36 % не планує повертатися до свого старого місця проживання навіть після завершення конфлікту, 80 % прожили на «новому місці» вже більше 3 років, а відвідували своє старе місце

проживання хоча б раз – 48 % (МОМ, 2019, с. 7). Отже, слід говорити про те, що існує значна частка ВПО, які збирається повертатися, що особливо підсилюється наявністю у них житла і власності на ТОТ. Українська влада має бути готова запропонувати ВПО кілька варіантів підтримки за умов повернення, а також розробити дієві та реалістичні політики зменшення соціальної напруги та примирення між внутрішньо переміщеними особами, що повертатимуться, та мешканцями тимчасово окупованих територій. Більше того, розробку таких політик і програм, які б містили як соціально-економічні і політико-правові, так і інформаційно-культурні аспекти, не можна відкладати на майбутнє.

Політика після деокупації

Що стосується конкретних кроків, які варто було б здійснити після повернення тимчасово окупованих територій, думки аналітиків різняться. Зокрема, більшість апелюють до необхідності створення тимчасових адміністрацій, наприклад, партія «Голос» в своєму документі «Голос розуму: Стратегія холодної деокупації» зазначає про необхідність створення тимчасової міжнародної адміністрації під егідою ООН (ОБСЄ) (Голос, 2020). В свою чергу в дослідженні Центру Разумкова зазначається про необхідність створення військово-цивільних адміністрацій, а також налагодження військово-комендантської служби (Війна на Донбасі, 2019). Відповідно, з огляду на ці дві опції необхідним кроком після повернення тимчасово окупованих територій має стати створення тимчасових адміністрацій. У січні 2021 року Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України опублікувало проєкт рамкового закону «Про державну політику перехідного періоду», який також містить положення про створення військово-цивільних адміністрацій. Оскільки цей документ є тільки проєктом закону, на сьогодні невідомо, якого формату будуть адміністрації. Це має стати додатковим питанням до обговорення та погодження для представників профільних владних структур, а також громадськості.

Паралельно зі створенням тимчасових адміністрацій має відбуватись ліквідація квазідержавних інституцій так званих «ДНР» та «ЛНР» (Війна на Донбасі, 2019), а також окупаційних органів влади Російської Федерації в Криму. Також має бути відновлено роботу українських банків, засобів масової інформації, проведено ревізія актів цивільного стану, має бути зупинено функціонування окупаційних та російських ЗМІ. Цей процес має супроводжуватись консультаціями з міжнародними партнерами.

Важливим питанням залишається проведення виборів після повернення тимчасово окупованих територій. У вже згаданому проєкті закону «Про державну політику перехідного періоду» наведений алгоритм проведення виборів до органів місцевого самоврядування після деокупації. Зокрема, вибори мають проводитись не раніше ніж через два роки після деокупації. Формування органів місцевого самоврядування відбувається за результатами проведення виборів. У проєкті закону не регламентується участь мешканців тимчасово окупованих територій у виборах Президента чи парламенту, проте ці положення варто було б додати. В свою чергу, автори аналітичного звіту «Діалог заради єдності: Чи готова Україна?» (Радченко, Кашенець & Біруля, 2021) наводять експертні оцінки щодо терміну, після якого можна проводити вибори після деокупації. Більшість експертів вважають, що це 5 років. Так само, експерти наголошують, що міжнародний досвід свідчить про важливість тимчасових адміністрацій для забезпечення виборів. Так, Марія Золкіна говорить, що зокрема досвід балканських країн «доводить наявність критичного аргументу про неможливість переходити після, умовно кажучи, розброєння чи виведення іноземного контингенту одразу до передвиборчої кампанії» (Золкіна, 2020).

Можна стверджувати, що питання виборів на окупованих територіях після їх повернення потребує актуалізації та розробки окремих нормативно-правових актів для врегулювання, оскільки думки експертів різняться. Окрім цього, аналітики кількох громадських

правозахисних організацій, зокрема «Восток SOS» зазначають, що частина положень проєкту закону «Про державну політику перехідного періоду» суперечать принципам юридичної визначеності, також втрата чинності деяких законів України, у випадку прийняття цього закону, створить прогалини у нормативному регулюванні (*Аналіз проєкту закону, 2021*). Відповідно, проєкт закону потребує доопрацювання з безпосереднім залученням профільних структур та правозахисних організацій.

Висновки

Говорячи про основні прогалини в контексті політик реінтеграції, насамперед слід наголосити на відчутній нестачі координації між різними державними органами, які здійснюють підготовку програмних документів, зокрема рамкового документу щодо перехідного правосуддя, різних варіантів законопроектів про так званих колаборантів тощо. Також, на інституційному рівні формування політики реінтеграції потрібна активізація та координація зусиль усіх державних інституцій щодо усунення суперечностей в наявних нормативно-процесуальних актах. Окремо слід сказати і про те, що досі не ухвалено низку засадничих документів, таких як Стратегія щодо реінтеграції та інформаційної політики щодо тимчасово окупованих територій на періоди до 2025 року та Плани заходів на їх реалізацію, Стратегія інформаційної безпеки, Стратегія зовнішньої політики, нормативна база для врегулювання питань щодо власності на тимчасово окупованих територіях та багато інших. Також досі не ратифіковано Римський статут.

Окремою лінією є залучення громадянського суспільства до розробки політик і законів, пов'язаних з реінтеграцією. З одного боку, вони мають бути залучені до робочих груп та експертних обговорень, проте з іншого – саме громадські та правозахисні організації систематично формують порядок денний щодо розробки політик реінтеграції, актуалізуючи ті чи інші питання захисту прав і свобод, фокусуючись на певних нагальних проблемах. Також, громадські організації є джерелом постійної конструктивної критики для влади, які тим не менш мають бути і співавторами політик.

Розробка всіх законопроектів та політик має відбуватись з залученням профільних організацій, а також на основі актуальних даних опитувань та досліджень, адже тема є дуже чутливою, і держава має діяти обережно і зважено, створюючи доказові політики, використовуючи міжнародний досвід. Водночас міжнародний досвід важливо розуміти не як готові рішення і зразкові сценарії, що можуть бути запозичені, а як набір певних інструментів та заходів, які мають бути критично проаналізовані та застосовані з урахуванням особливостей нашого контексту.

Чутливості вимагає і використання даних опитувань та інтерв'ю чи фокус-груп для формування політик. З одного боку, формування державних політик має насамперед зважати на довгострокові цілі та державні / національні інтереси, особливо зважаючи на загалом невисокий рівень обізнаності населення щодо конкретних нюансів таких політик, проте високий ступінь їхньої «медійності». З іншого – ігнорування громадської думки чи несприйняття населенням важливих законодавчих ініціатив є небезпечним в умовах електоральної демократії та потужних популістичних настроїв і свідчить про відсутність адекватної комунікаційної стратегії та інформаційної політики. До подібних питань зокрема відносять такі аспекти перехідного правосуддя як амністія, люстрація та загалом відповідальність за свої дії, забезпечення права на правду та документування порушень з початку збройної агресії РФ, відповідальна інформаційна і культурна політика, врегулювання питань власності на тимчасово окупованих територіях і відшкодувань тощо.

Важливим для ефективної політики реінтеграції є посилення та завершення вже розпочатих інституційних реформ, зокрема реформи децентралізації, правоохоронних і су-

дових органів, посилення обороноздатності. Отже, досліджуючи громадську думку та експертні позиції не можна нехтувати і цими питаннями. Також, успішність інституційних реформ є додатковим аргументом для України в процесі реінтеграції та «боротьби за людей» з тимчасово окупованих територій.

Саме «боротьба за людей» має бути основним центром політики реінтеграції тимчасово окупованих територій. Громадяни України, які живуть зараз на ТОТ, мають відчувати, що про них не забули, що держава наскільки це є можливо піклується про них і захищає їхні права, що вони важливі для України. Також, ці люди мають отримати чітке розуміння того, що з ними буде після деокупації. Особливої ваги, відповідно, набувають не тільки питання перехідного правосуддя, але й підтримка внутрішньо переміщених осіб та молоді з тимчасово окупованих територій. Це є тим більш важливо, зважаючи на ті наративи, які транслюються ЗМІ Росії та її сателітів й псевдодержавних утворень.

Література

Аналіз проєкту Закону України «Про державну політику перехідного періоду», 1.02.2021. (2021). <https://vostok-sos.org/analiz-pro%D1%94ktu-zakonu-ukra%D1%97ni-pro-derzhavnu-politiku-perehidnogo-periodu/>

Большешапов Є., Хмельовський О., Чупіс А. (2020). Policy Paper «Міністерство інформаційної політики: світ ловив мене, та не спіймав». Школа політичної аналітики. Київ. 20 с. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Policy-Paper_MIP.pdf

Бурковський П., Осипчук А., Суслов А., Яковлев М. (2020). Виконання домовленостей Паризького саміту: очікування і реакція українців / Implementation of the Paris Summit Agreements: the Reactions and Expectations of Ukrainians. 20 с. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/07/Implementation-of-Paris-Summit-Agreemants-UA.pdf> / <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Implementation-of-Paris-Summit-Agreemants-ENG.pdf>

Бущенко, А. П., & Гнатовський, М. М. (Ред.). (2017). Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні. «РУМЕС». <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Tekst-monohrafiji-perehidne-pravosuddya.pdf>

Війна на Донбасі: Реалії та перспективи врегулювання. (2019). Київ. 144 с. https://deis.menr.gov.ua/lib/files/2019_Donbas.pdf

Гірник А., Золкіна М. (2017). Політика щодо прифронтових, звільнених та окупованих територій з метою їх реінтеграції. ДІФ. Київ. <https://dif.org.ua/article/politika-shchodo-prifrontovikh-zvilnenikh-ta-okupovanikh-teritoriy-donbasu-z-metoyu-ikh-reintegratsii>

Голос. (2020) Голос розуму: Стратегія холодної деокупації. https://goloszmin.org/storage/app/media/deoccupation/Deoccupation_Donbas_long.pdf

Голос Америки. (2018, 22 березня). Україна втратила 100 мільярдів доларів від агресії Росії – звіт Андерса Ослунда. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/29114712.html>

Денісова Людмила. (2021, 15 січня). Щойно завершилася онлайн-зустрічі з Головою Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні Яшаром Халітом Чевіком. Спільно обговорили проблематику, пов'язану з реєстрацією [Додано зображення] [Оновлення статусу]. Facebook. <https://www.facebook.com/denisovaombudsman/posts/4881697718569605>

ДІФ. (2017). Стан суспільної свідомості на Донбасі: оцінки тенденцій, прогнози та рекомендації для державної політики реінтеграції Донбасу. 30 с. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/12927572635a392f09119287.58104715.pdf>

ДІФ. (2020). Виклики і перспективи політики пам'яті. (30.11.2020). <https://dif.org.ua/article/vikliki-i-perspektivi-politiki-pamyati>

Долучайся! (2020). Українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі. (Національне опитування щодо громадського залучення), 18 березня 2020. (2020). <https://engage.org.ua/ukraintsi-zalucheni-do-hromadskoi-diialnosti-ale-unykaiut-aktyvnoi-uchasti/>

Економічна правда. (2021, 12 лютого). Міністр: Втрати від окупації територій Донбасу – 375 млрд, а витрати на відновлення перевищують 584 млрд. <https://www.epravda.com.ua/news/2021/02/12/670966/>

Економічна правда. (2020, 23 грудня). Уряд схвалив Концепцію економічного розвитку підконтрольного Донбасу. <https://www.epravda.com.ua/news/2020/12/23/669483/index.amr>

Золкіна М. (2020). Уроки міжнародних конфліктів для деокупації Донбасу, 24.11.2020. <https://dif.org.ua/article/uroki-mizhnarodnikh-konfliktiv-dlya-deokupatsii-donbasu>

Золкіна, М. (2021). Все про новий план Єрмака: що пропонують у «Нормандії» для оновлення Мінських угод, 25.03.2020. <https://dif.org.ua/article/vse-pro-noviy-plan-ermaka-shcho-proponuyut-u-normandii-dlya-onovlennya-minskikh-ugod>

Кабінет Міністрів України. (2020, 2 вересня). Постанова № 767 «Питання виплати грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-2020-%D0%BF#Text>

Канєвський Г. (2021). Криза оборонних закупівель як відповідь, чому країна не в НАТО. <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/02/22/671218/>

Касперович, Ю.В. (2018). Методичні підходи до оцінки фіскальних втрат України внаслідок гібридної війни РФ. Економіка та держава. № 12. 8 – 15.

Кіпень В. П., Бондаренко С. В. (2019). Особливості комунікації з мешканцями тимчасово окупованих територій (оцінка та пошук нових моделей). ГО Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу (DISPRA). Вінниця. 92 с.

Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. (2021, 8 квітня). Круглий стіл щодо запровадження засад перехідного правосуддя як передумови деокупації територій. [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=xa2tYKXtClc&t=7009s>

КримSOS (2020). Відбулась презентація «Як Україна виконує рекомендації ООН щодо захисту постраждалих в конфлікті: оцінка правозахисників», 15.12.2020. <https://krymsos.com/reports/analitichni-zviti-po-vpo/5fd894c6a0b4e/>

Лібанова Е. М. (ред.). (2015.) Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики [Електронний ресурс] : національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Київ. 168 с.

Мартинець, С. (2021, 22 січня). Резніков: Ми вирішили відмовитися від поняття "колаборант". Сьогодні. <https://politics.segodnya.ua/ua/politics/reznikov-my-reshili-otkazatsya-ot-ponyatiya-kollaborant-1502466.html>

Міжнародна організація міграції. (2019). ЗВІТ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ СИТУАЦІЇ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ, вересень 2019. 64 с. https://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_15_ukr_screen.pdf

Міжнародна організація міграції. (2020). ЗВІТ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ СИТУАЦІЇ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ, червень 2020. 44 с. https://www.iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_17_ukr_web.pdf

Міжнародна організація міграції. (2021). Допомога МОМ населенню, що постраждало від конфлікту в Україні, звіт за лютий–березень 2021. 7 с. https://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_ukraine_assistance_report_mar-apr_2021_ukr.pdf

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2020a) Проєкт Закону України «Про державну політику перехідного періоду», 18-21.12.2020. https://drive.google.com/drive/folders/1nLqkGEZehlgOgi7K_OdthhSr3F--l188

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2020b, 8 грудня). У 2021 році більше 300 родин отримають компенсацію за зруйноване житло. <https://www.minre.gov.ua/news/u-2021-roci-bilshe-300-rodyn-otrymayut-kompensaciyu-za-zruynovane-zhytlo>

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (2021). Проєкт Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду». https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/1_zakonoprojekt_pro_zasady_dppp.pdf

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2021a, 30 квітня). Мінреінтеграції виплатило понад 5,5 млн гривень компенсацій за зруйноване житло у Донецькій та Луганській областях. <https://minre.gov.ua/news/minreintegraciyi-vyplatylo-ponad-5-5-mln-gryven-kompensaciy-za-zruynovane-zhytlo-u-doneckiy-ta>

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2021b, 12 квітня). Мінреінтеграції працює над створенням системи моніторингу і документування порушень прав людини та МГП на ТОТ. <https://minre.gov.ua/news/minreintegraciyi-pracyuye-nad-stvorenyam-systemy-monitoryngu-i-dokumentuvannya-porushen-prav>

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2021c, 12 березня). Інформація 390 Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України про досягнення запланованої мети, завдань та результативних показників бюджетних програм, а також цілей державної політики за результатами 2020 року. <https://oldsite.mtot.gov.ua/files/uploads/0e180b90-9912-11eb-a183-27909b8f4f29.pdf>

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (2021d, 21 Липня). Створено експертну раду для напрацювання пропозицій щодо створен-

ня системи моніторингу і документування порушень прав людини на ТОТ. <https://minre.gov.ua/news/stvoreno-ekspertnu-radu-dlya-napracuyuvannya-propozyciy-shchodostvorenniya-systemy-monitoryngu-i>

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. (2021e, 1 лютого). Наказ № 2 «Про затвердження паспорта бюджетної програми». <https://oldsite.mtot.gov.ua/files/uploads/d65b49f0-66db-11eb-a122-a30471c4e5b6.pdf>

Нова Європа. (2020). Сценарії врегулювання конфлікту на Донбасі. 56 с. <http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Scenarios-Donbas.pdf>

Осипчук, А. Д. & Суслов, А. І. (2021). Майбутнє Донбасу та Криму: суспільні настрої. Школа політичної аналітики НаУКМА. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/Future-of-Crimea-and-Donbas.pdf>

Осипчук А., Суслов А., Усачова В. (2021). 7 років окупації Криму: що думає українське суспільство. 22 с. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Seven-Years-of-Occupation-Crimea.pdf>

Палій Г. О. (2021). ЗАХОДИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО СПРИЯННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ. НІСД. 8 с. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-10/zahody-informatsiynoi-polityky.pdf>

Право на захист. (2021a). Аналіз проекту Закону України «Про захист права власності та інших речових прав осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії», 8.04.2021. <https://r2p.org.ua/analiz-proektu-5177-zahyst-prava-vlasnosti/>

Право на захист. (2021b). ЖИТЛОВІ ПОТРЕБИ, НАМИРИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВПО. ДНІ-ПРОПЕТРОВСЬКА, ЗАПОРІЗЬКА І ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТІ. 20 с. https://r2p.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/fin_ukr_zvit-zhytlo-meping_2020-1.pdf

Переосмислення деокупаційної політики України в рамках гібридної війни Росії проти України. (2020). 173 с. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/63175928460113b4e9dcf21.35897876.pdf>

Постанова Кабінету міністрів України №371-2020п від 6 травня 2020. (2020). Про внесення змін до Положення про міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/371-2020-%D0%BF#n20>

Проказа, Д. (2019, 12 квітня). Втрати Донбасу: скільки коштувала економіці окупація регіону. Hromadske. <https://hromadske.ua/posts/vtrati-donbasu-skilki-koshtovala-ekonomici-okupaciya-regionu>

Рада національної безпеки і оборони України. (2020, 11 вересня). О. Данілов: Необхідно максимально прискорити впровадження Концепції перехідного правосуддя в Україні із обов'язковим залученням до цієї роботи представників кримськотатарського народу. <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/4692.html>

Радченко Є., Кашенець С., Біруля В. (2021). Діалог заради єдності: Чи готова Україна? ГО «Центр розвитку людського капіталу». https://drive.google.com/file/d/1sGvxz_1ckmKkZivSS3ZDK20esoY0rG3x/view

Резнік О. (2021). Політика щодо окупованого Донбасу у громадській думці українців, 5 квітня 2021. <https://dif.org.ua/article/politika-shchodo-okupovanogo-donbasu-u-gromadskiy-dumtsi-ukraintsiv>

Рябчук А. (2020). Інфраструктурна вразливість: польові нотатки з прифронтових громад Донбасу, 14 Грудня, 2020. <https://politkrytyka.org/2020/12/14/infrastrukturna-vrazlyvist-polovi-notatky-z-pryfrontovyh-gromad-donbasu/>

Сабура О., Суслов А., Метельський Д. (2020). Донбас очима молодіжних активістів: стан громадянського суспільства та перспективи реінтеграції. Школа політичної аналітики. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/web-Donbas_Youth_Activists.pdf

Тищенко Ю., Горобчишина С., Дуда А., Беліцер Н., Каздобіна Ю. (2017). Питання автономії Кримського півострова: Дискусії, виклики, зміст. 78 с. <http://ucipr.org.ua/publicdocs/avtonomia.pdf>

Указ Президента України №117/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». <https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533>

Указ Президента України №106/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2021 року «Про створення Центру протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0015525-21#Text>

Українська Гельсінська спілка з прав людини. (2021, 5 лютого). Узагальнений висновок УГСПЛ на проєкт Закону України «Про державну політику перехідного періоду», розроблений Міністерством з питань реінтеграції ТОТ України. <https://helsinki.org.ua/articles/uzahalnenyy-vysnovok-uhspl-na-proiekt-zakonu-ukrainy-pro-derzhavnu-polityku-perehidnoho-periodu-rozroblenny-ministerstvom-z-pytan-reintehratsii-tot-ukrainy/>

Українська Гельсінська спілка з прав людини. (2018, 4 квітня). Перехідне правосуддя: міжнародний іспит для суддів та правоохоронців України. <https://helsinki.org.ua/blogs/perehidne-pravosuddya-mizhnarodnyj-ispit-dlya-suddiv-ta-pravoohorontsiv-ukrajiny/>

Українська призма (2020). УЗАГАЛЬНЕННЯ ПІДСУМКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ «ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДЕОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В РАМКАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ». 9 с. <http://prismua.org/wp-content/uploads/2021/01/%D0%A3%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BA%D1%96%D0%B2-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>

Український інститут національної пам'яті. (2021, 31 березня). УІНП запустив новий онлайн-ресурс «Архів усної історії». <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/uinp-zapustyv-novyy-onlayn-resurs-arhiv-usnoyi-istoriyi>

Український кризовий медіа-центр. (2020, 27 травня). «Чим більш каральними є умови амністії – тим складніше досягти миру в післяконфліктний період!» – Луїз Малліндер. <https://uacrisis.org/uk/chym-bilsh-karalnymi-ye-umovy-amnistiyyi-tym-skladnishe-dosyagty-myru-v-pislyakonfliktnyj-period-luyiz-mallinder>

Укрінформ. (2021, 22 січня). Мінреінтеграції вже отримало 22 рекомендації до законопроекту про перехідний період. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3176472-minreintegracii-vze-otrimalo-22-rekomendacii-do-zakonoproektu-pro-perehidnij-period.html>

Усачова В. (2020). Крим: поза зоною досяжності? Школа політичної аналітики. Київ. 26 с. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2020/09/krym-posa-zonoyu-dosiazhnosti.pdf>

Черниш, О. (2020, 11 серпня). Амністія не для всіх: яким буде перехідне правосуддя на Донбасі і у Криму. РБК-Україна. <https://daily.rbc.ua/ukr/show/amnistiya-vseh-kakim-budet-perehodnoe-pravosudie-1597054850.html>

Школа політичної аналітики НаУКМА. (2020а, 13 листопада). Презентація опитування «Подвійні стандарти: що українці думають про реінтеграцію окупованих територій, популізм та ефективність влади». <https://spa.ukma.edu.ua/survey-sep-2020-reintegration-populism-efficiency/>

Школа політичної аналітики НаУКМА. (2020б, 5 травня). РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ «Донбас і Крим: людський та геополітичний виміри». <https://spa.ukma.edu.ua/results-survey-crimea-donbas-rus/>

Школа політичної аналітики НаУКМА. (2020с, 23 квітня). Культура, інформація, церква. Результати опитування. <https://spa.ukma.edu.ua/results-survey-culture-info-church/>

Школа політичної аналітики НаУКМА. (2021, 15 березня). Блокувати чи ні: українці про колаборантів, цензуру та російські ЗМІ. <https://spa.ukma.edu.ua/ukrayintsi-pro-kolaborantiv-tsenzuru-rosiyski-zmi/>

Alim, E. (2019). A Comparative Analysis of the Ukraine Crisis Through the Prisms of Offensive Realism and Liberal Internationalism. *JOMELIPS - Journal of Management Economics Literature Islamic and Political Sciences*. 4(1): 75- 99, 30 Haziran-June. DOI: 10.24013/jomelips.559158

Bazaluk, O., & Balinchenko, S. (2020). Dynamic Coordination of Internal Displacement: Return and Integration Cases in Ukraine and Georgia. *Sustainability*, 12(10), 4123. <https://doi.org/10.3390/su12104123>

BBC. (2021, 9 May) Nicola Sturgeon tells PM referendum is case of 'when - not if' (2021)

<https://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-57046408>

Bishop, K. (2014). Crimea, Scotland...now Venice votes on breakaway <https://www.cnbc.com/2014/03/21/land-now-venice-wants-independence.html>

Bourne, A. K. (2014). Europeanization and secession: The cases of Catalonia and Scotland. *JEMIE13*: pp. 94–120.

Brenzel, H., Betliy, O., Kirchner R. (2015) Economic issues of internally displaced people in Ukraine. German Advisory Group, Institute for Economic Research and Policy Consulting. Policy Paper Series [PP/06/2015] https://www.beratergruppe-ukraine.de/wordpress/wp-content/uploads/2015/12/PP_06_2015_en.pdf

Budjeryn, M. (2015). The Breach: Ukraine's Territorial Integrity and the Budapest Memorandum. Wilson Center. Retrieved from <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/Issue%20Brief%20No%203--The%20Breach--Final4.pdf>

Butkevych, O. (2018). The Operation of International Treaties and Contracts in the Event of Armed Conflict: Problems Reopened by Russian Aggression Against Ukraine. In *The Use of Force against Ukraine and International Law*. Springer. (pp. 185-213)

Chatham House (2021). Myths and misconceptions in the debate on Russia. How they affect Western policy, and what can be done. Report. <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2021-05/2021-05-13-myths-misconceptions-debate-russia-nixey-et-al.pdf>

Coynash, H. (2018, April 18). Russia's Donbas proxies flood Yunkom Mine despite risk of radioactive catastrophe. Kharkiv Human Rights Protection Group. <https://khpg.org/en/1524000997>

Csitkovis, E. (2017) Die Krise in der Ukraine – Auswirkungen auf die europäische Sicherheitspolitik. In *Der Ukraine-Konflikt, Russland und die europäische Sicherheitsordnung*. Barbara Budrich (pp. 11-20).

Darbyshire, E. (2020, April 27). Are abandoned mines flooding in Ukraine's Donbas region? Conflict and Environment Observatory. <https://ceobs.org/abandoned-mines-are-flooding-in-ukraines-donbass-region/>

Denisov, N., Averin, D. (2017). Environmental Assessment and Recovery Priorities for Eastern Ukraine. Organization for Security and Co-operation in Europe. https://www.osce.org/files/f/documents/4/3/362566_0.pdf

Faundes, C. (2016). An analysis of the crisis in Ukraine, and its three conflicts (21 of November 2013, through 23 of May 2014). *Revista de Relaciones Internacionales, Estrategia y Seguridad*. 11(2). pp.137-159. DOI: <http://dx.doi.org/10.18359/ries.1874>

Filipchuk, V., Zakharova, O., Yaroshenko, Ye. (2016) International Peacekeeping and the War in Eastern Ukraine: are there any points of contact? Preventive Diplomacy, Peacemaking, Peacekeeping and Peacebuilding in the Settlement of the «Ukrainian Conflict». *International*

Centre for Policy Studies (ICPS) http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/t_mirotvorchist_a5_eng.pdf

Fischer, S. (ed.). (2016). *Not Frozen! The Unresolved Conflicts over Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh in Light of the Crisis over Ukraine*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik.

Havlik P., Kochnev A., Pindyuk O. (2020) *Economic challenges and costs of reintegrating the Donbas region in Ukraine*. wiiw Research Report, No. 447. The Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw), Vienna.

Jahn, E. (2017). *Putin-Versteher und Putin-Kritiker. Heftige Kontroversen um die deutsche und westliche Russlandpolitik*. In *Der Ukraine-Konflikt, Russland und die europäische Sicherheitsordnung*. Barbara Budrich (pp. 89-108).

Jandl, G. (2017) *Russland, die Ukraine und die europäische Sicherheitsordnung* In *Der Ukraine-Konflikt, Russland und die europäische Sicherheitsordnung*. Barbara Budrich (pp. 109-120).

Kemp, G., Lyubashenko, I. (2018). *The Conflict in Ukrainian Donbas: International, Regional and Comparative Perspectives on the Jus Post Bellum Options*. In *The Use of Force against Ukraine and International Law*. Springer. (pp 329-354).

Kobrin, K. (2016). *Russia's role on the world stage: a Soviet foreign policy without the USSR?* OpenDemocracy. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/russia-s-role-on-world-stage-soviet-foreign-policy-without-ussr/>

Kolçak, H. (2020) *Secession as Undesirable Scenario: Reasons for Unity*. *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, cilt.2, sa.2, ss.147-163. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1334844>

Korhonen, I. (2019) : *Economic Sanctions on Russia and Their Effects*, CESifo Forum, ISSN 2190-717X, ifo Institut – Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München, München, Vol. 20, Iss. 04, pp. 19-22.

Kühn, U. (2017) *Staatlicher und institutioneller Verfall. Der Krieg in der Ukraine und die europäische Rüstungskontrolle* In *Der Ukraine-Konflikt, Russland und die europäische Sicherheitsordnung*. Barbara Budrich (pp. 137-156).

Lang, K.-O., Westphal, K. (2016) *Nord Stream 2 – Versuch einer politischen und wirtschaftlichen Einordnung*. Stiftung Wissenschaft und Politik Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit. https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/studien/2016S21_lng_wep.pdf

Lobell, S. (2017). *Structural Realism/Offensive and Defensive Realism*. Oxford Research Encyclopedia Of International Studies. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.304>

Lordos A., Christou G., Anastasiou E., Dryga A., Fanti K. & Morin H. (2021). The Impact of Conflict-Associated Hardship and Family Abuse on Adolescent Civic and Mental Health Outcomes: Investigating Entry Points for Multisystemic Resilience in Ukraine. 29 c. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_UkrYouth_Resilience_Longitudinal_SeeD_Publication.pdf

Lunyova A., Skrypnyk O., Pavlichenko O. (2020). Human rights & reintegration of the occupied territories. Sectoral Brief. 4 p. <https://uareforms.org/reforms/human-rights-reintegration>

Mearsheimer, J. (1993). The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs*, 72(3), 50. <https://doi.org/10.2307/20045622>

Mearsheimer, J. (2014) *Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault* The Liberal Delusions That Provoked Putin. FA. <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>

Miras, D. (2018). The Legal Nature of States' Obligations Towards Ukraine in the Context of Jus Contra Bellum. In *The Legal Nature of States' Obligations Towards Ukraine in the Context of Jus Contra Bellum* (pp. 3-19). Springer.

Mission of Ukraine to the European Union (2021, May 27). Oleksii Reznikov and EU Special Representative for Human Rights Eamon Gilmore discussed human rights violations in the Russian-occupied territories of Ukraine. <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/news/oleksij-reznikov-i-specpredstavnik-yes-z-prav-lyudini-emon-gilmor-obgovorili-pitannya-porushennya-prav-lyudini-na-timchasovo-okupovanih-rf-teritoriyah-ukrayini>

Motyl, A. (2014). The Ukraine crisis according to John J. Mearsheimer: Impeccable Logic, Wrong Facts. *European Leadership Network*. Commentary. <https://www.europeanleadershipnetwork.org/commentary/the-ukraine-crisis-according-to-john-j-mearsheimer-impeccable-logic-wrong-facts/>

Muro, D., Vlaskamp, M. (2016). How do prospects of EU membership influence support for secession? A survey experiment in Catalonia and Scotland. *West European Politics* 39 (6): pp. 1115–1138.

Pifer, S. (2019a) *Why care about Ukraine and the Budapest Memorandum*. Order from House. <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/12/05/why-care-about-ukraine-and-the-budapest-memorandum/>

Pifer, S. (2019b). NATO's Ukraine challenge. Ukrainians want membership, but obstacles abound <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/06/06/natos-ukraine-challenge/>

Polyakova, A. (2014). Strange Bedfellows: Putin and Europe's Far Right. *World Affairs*, 177(3), 36-40. Retrieved May 12, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/43555253>

Russian- Ukrainian Conflict: Prospects and Parameters of UN Peacekeeping Mission in Donbass (2018). Materials for the Trilateral Expert Meeting 14-17 August 2018, Cadenabbia,

Italy. The project for Russian-Ukrainian-German dialogue. Razumkov Centre, Konrad Adenauer-Stiftung Office in Ukraine. https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=ffd-11cde-7600-451d-6122-6d79c955d155&groupId=252038

Sayapin, S. (2018). An Alleged «Genocide of Russian-Speaking Persons» in Eastern Ukraine: Some Observations on the «Hybrid» Application of International Criminal Law by the Investigative Committee of the Russian Federation. In *The Use of Force against Ukraine and International Law*. Springer. (pp 313-326)

Sayapin, S., & Tsybulenko, E. (2018). *The Use of Force against Ukraine and International Law*. Springer.

Staack, M. (2017). Russland, die Europäische Union und die NATO. Ist eine „neue Normalität“ möglich? . In *Der Ukraine-Konflikt, Russland und die europäische Sicherheitsordnung*. Barbara Budrich (pp. 157-188).

SCORE. (2019a). Соціальна згуртованість уздовж лінії зіткнення / SOCIAL COHESION ALONG THE CONTACT LINE. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Contact_line_UKR.pdf ; https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Contact_line_ENG.pdf

SCORE. (2019b). ДО СПІЛЬНОГО МАЙБУТНЬОГО ГОЛОСИ З ОБОХ БОКІВ ЛІНІЇ ДОТИКУ / TOWARD A COMMON FUTURE VOICES FROM BOTH SIDES OF THE CONTACT LINE. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Voices_from_both_sides_of_the_contact_line_UKR.pdf ; https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_Brief_Voices_from_both_sides_of_the_contact_line_ENG.pdf

Stang, G. (2015) *The bear and the beaver: Russia and European energy security*. European Union Institute for Security Studies, July 2015. https://www.files.ethz.ch/isn/192240/Brief_22_energy_security.pdf

Stent, A. (2019). *Putin's world. Russia Against the West and with the Rest*. Twelve. 448 p.

Stratmann, K., Münchrath, J. (2021) Nord Stream 2: Fluch fürs transatlantische Verhältnis oder Segen fürs Klima? Spaltet Nord Stream 2 Europa und die USA – oder ist das Projekt dringend notwendig, um die europäischen Klimaschutzziele zu erreichen? Zwei Meinungen. *Handelsblatt*. <https://www.handelsblatt.com/meinung/kommentare/pro-und-contra-nord-stream-2-fluch-fuers-transatlantische-verhaeltnis-oder-segen-fuers-klima/26850532.html?ticket=ST-3123260-Glt3TwpJJqY5Gc4TcAbO-ap2>

Symeou M., Dryga A., Lordos A. (2021). *Peer Mediation and Conflict Resolution Programme in Ukraine Impact Assessment of the Life Skills programme: The report on the Mediation programme in schools*. 35 c. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_UkrYouth_Peer_Mediation_and_Conflict_Resolution_Programme_in_Ukraine.pdf

Trenin, D. (2014). *The Ukraine Crisis and the Resumption of Great-Power Rivalry*. Carnegie Moscow Center. https://carnegieendowment.org/files/ukraine_great_power_rivalry2014.pdf

United Nations. (2010). Guidance Note of the Secretary-General: United Nations Approach to Transitional Justice. https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf

Van Metre, L., Giengen, V., & Kuehnast, K. (2015). The Ukraine-Russia Conflict Signals and Scenarios for the Broader Region. UNITED STATES INSTITUTE OF PEACE. Retrieved from <https://www.files.ethz.ch/isn/189766/SR366-The-Ukraine-Russia-Conflict.pdf>

Weiss, A. (2020). With Friends Like These: The Kremlin's Far-Right and Populist Connections in Italy and Austria. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/2020/02/27/with-friends-like-these-kremlin-s-far-right-and-populist-connections-in-italy-and-austria-pub-81100>

WKO (2021). Aktueller Stand der Sanktionen gegen Russland und die Ukraine. Retrieved 12 May 2021, from https://www.wko.at/service/aussenwirtschaft/Aktueller_Stand_der_Sanktionen_gegen_Russland_und_die_Ukrai.html.

Yost, D. (2015). The Budapest Memorandum and Russia's intervention in Ukraine. *International Affairs*, 91(3), 505-538. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12279>

Zarembo K. (2020). EUROPEAN DONBAS: how to talk about European integration in Donetsk and Luhansk region. 21 с. https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PUB_DGEUKR19_FES_NewEurope_European_Donbas_eng.pdf

ZMINA. (2021a, 17 березня). Законопроекти про «колабораціонізм» шкодять реінтеграції окупованих територій – правозахисники. <https://zmina.ua/statements/zakonoprojekty-pro-kolaboraczionizm-shkodyat-reintegracziyi-okupovanyh-terytorij-pravozahysnyky/>

ZMINA. (2021b). Дорожня карта законопроектів, що стосуються захисту прав постраждалих унаслідок збройного конфлікту в Україні • П'ята сесія Верховної Ради України ІХ скликання [Інфографіка]. https://zmina.ua/content/uploads/sites/2/2021/03/roadmap2021_web.pdf

ZMINA. (2021с, 9 квітня). Правозахисники УГСПЛ представили концепцію люстрації для деокупованих територіях. <https://zmina.info/news/pravozahysnyky-ugspl-predstavlyly-koczepczyu-lyustracziyi-dlya-deokupovanyh-terytoriyah/>

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

**Політики реінтеграції
тимчасово окупованих
територій: моделі,
сценарії, дискусії, досвід**